

MAGYARORSZÁG

A

KELET ÉS A NYUGOT HATÁRÁN.

KÁLLAY BÉNI

L. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. T. Akadémia 1883. máj. 20-ki közülésén.)

Ára 40 kr.

BUDAPEST, 1883.

A M. T. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(AZ AKADÉMIA ÉPÜLETÉBEN.)

MAGYARORSZÁG

A

KELET ÉS A NYUGOT HATÁRÁN.

KÁLLAY BÉNI

L. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. T. Akadémia 1883. máj. 20-ki közülésén.)

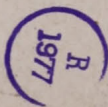
BUDAPEST, 1883.

A M. T. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(AZ AKADÉMIA ÉPÜLETÉBEN.)

213081

Budapest, 1883. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája.

Magyar Tudományos Akadémia
Könyvtára 900/1958.....

Két régi torony áll a Bosporus mellett, az egyik az ázsiai, a másik az európai parton. Amazt anatóli-hisszárnak nevezik törökül, emezt rumili-hisszárnak. Keletet jelent a görög eredetű kifejezés, Róma nevéből származik az utóbbi. Egyfelől a Kelet, másfelől pedig Rómának elferdített neve alatt, Nyugot-Európa szelleme látszik itt egymással szemben őrt állani. De ez csak látszat. Ázsia és Európa között, ha e két fogalom alatt a Kelet és Nyugot ellentétes fejlődési irányzatát értjük, nem a Bosporus képezi a határt.

Valóban, az igazi Kelet nem az ázsiai partokon kezdődik. Európán huzódik át, — mélyen benyúlva e földrészbe — a határvonal, mely a Nyugotot a Kelettől elválasztja. A szokásoknak és érzelmeknek, a gondolkozásmódnak és általános világnézeteknek azon sajátosságos, a nyugoti népekre nézve oly idegenszerű összesége, melyet a Kelet nevével jelölünk, s mely a Csendes tenger hullámaiból látszik kiemelkedni, külsőleg ugyan más és más alakban, de lényegileg egyöntetű jelleggel végigvonul egész Ázsián, s a Balti tenger partjain, a Kárpátok keleti lejtőjén, az Al-Duna mentén s az Adria mellett enyészik el végkép, bágyadtan és megtörve a küzdelemben a Nyugot hatalmasan előrenyomuló szellemével.

Ez az európai Kelet, s az, a mit azzal kapcsolatban az ázsiai és áfrikai részeken a szorosabb értelemben vett Levantének neveznek, épen ez áll folytonos és közvetlen érintkezésben a nyugoti művelődéssel, ennek körében nyilvánul legerőteljesebben az emberiség két nagy fejlődési irányzatának hatása egymásra. Nem csoda tehát, hogy Európa oly élénk figyelemmel, oly fokozott érdeklődéssel kíséri minden mozzanatot e szűkebb körű Kelet területén, míg Ázsia távolabb eső nagy birodalmait és országait még ma is inkább a mesék világába helyezi.

Kelet és Nyugot, valóban mily ellentétes két fogalom! De hol rejlenek hát, miben nyilvánulnak az ellentétek, melyek e különbséget alkotják? Lehet-séges-e itt a kiegyenlítés vagy legalább a kapcsolat? És ha igen, ki van hivatva a közvetítő szerepére?

I.

A tündérmesék kétségkívül azért idéznek elő oly mély benyomást a gyermek lelkében, mert teljesen ismeretlen, különös világot tárnak fel előtte. Épen így, a nyugoti népeknek nem csak képzeletére hatnak, de érdeklődésüket is nagy mérvben felkeltik az elbeszélések és leírások, melyek a Keletről szólnak, hol minden oly idegenszerű, oly szokatlan, s oly különböző attól, a mi Nyugoton létezik. A régék országát véljük megnyitni magunk előtt; de azon tudattal, hogy mindaz, a mi oly csodálatosnak tűnik fel, egyszersmind valóban létezik is. A képzelet és a valóság ezen egybeolvadásából származik a vágy, mely bennünket Keletfelé vonz. És ha teljesül e vágy; ha eljutunk Keletre, akkor érezzük igazán, hogy természet és ember-

rek, s mindaz, a mit ezek alkottak, mennyire eltér attól, a mit eddig láttunk és ismertünk.

Hasonló benyomásokat olykor a Nyugoton is észlelhetünk. Nürnberg ódon épületei, a Bretagne némely városkájának egy-egy csöndes utcája, vagy az a holland-sziget, hol életmód és szokások századok óta nem változtak: egy rég letűnt, ma már ismeretlen korba varázsolnak bennünket. Itt is a különösség, az idegenszerűség hat reánk. De mégis e hatás egészen másnemű, mint az, melyet a Kelet gyakorol. Midőn Nyugot-Európa valamely pontján, az újkori élet közepe, egyszerre csak az elmúlt időknek maradványaival találkozunk, mintha saját előbbi életünk emlékei tűnnének fel újra lelkünkben; épen úgy, mint midőn ős hajjal ifjúkori megsárgult leveleink között lapozunk. Érezzük, hogy a mi őseink éltek ott s hogy az, a mi ma külsőleg szokatlannak, meglepőnek látszik, szoros összefüggésben áll velünk és csak korábbi phasisát képezi azon általános fejlődésnek, mely számunkra is kijelöli a haladás irányát.

Máskép van ez Keleten. Nem a multnak elszigetelt emléke gyanánt jelenik meg ott az, a mi szokatlan és idegenszerű. Minden részletében sajátosságos és eredeti világba lépünk, melynek jellege úgy a múltban, mint a jelenben lényegesen különbözik a Nyugot viszonyaitól. Mindamellett a legfeltűnőbb eltérést nem a külső benyomásokban találjuk, noha közvetlenségök folytán azokban nyilvánulnak látszólag legerősebben az ellentétek. A ki — bár futólag — látott keleti várost, messze kimagasló mecsetjeivel és minaretjeivel, és bolyongott a tekervényes, szűk sikátorokon, hol minden oly csendes és titokzatos, vagy

szemlélte a kikötők lármás mozgalmát; a ki csak egyszer is életében, megállott az Arany-szarv régi hidján, hol zajongó s folyvást ide-oda özönlő tömegben, rövid pár óra alatt a Kelet összes alakjai vonulnak el szemei előtt: nagyvezér fényes kíséretével, és meztelen koldus, görög vagy örmény patriarcha és szakállt viselő katolikus püspök a keringő dervis mellett, büszke eserkesz főnök és alázatos zsidó üzér, izmos teherhordó kurd és vézna bulgár kertész; és hallotta e sokféle nyelvnek érthetetlen moráját, — sohasem felejtheti el e benyomásokat, melyek kitörülhetetlenül vésődnek be emlékébe.

De ha csak kissé huzamosabban tartózkodunk is Keleten, csakhamar észreveszszük, hogy a külvilág okozta hatásnál sokkal erősebb és mélyebb az a hatás, melyet az egyéni, társadalmi és állami lét belső mozzanatai gyakorolnak reánk. Egyesek és egész népek gondolkozási módjában, felfogásában és eszmemene-tében találjuk a legfeltünőbb, legmeglepőbb különbséget Kelet és Nyugot között. Ebben és nem annyira a külső jelenségekben mutatkoznak ama szétválasztó ellentétek, melyek kétségbevonhatatlanul bizonyítják, hogy a Kelet és Nyugot társadalma az emberiség két, egymástól messze elágazó fejlődési irányzatának eredménye.

E körülményben leljük azon tény magyarázatát, hogy a nyugoti nemzetek szokásairól, törekvéseiről, intézményeiről, általában tehát azoknak egész életéről meglehetősen helyes fogalmat alkothatunk magunknak még a távolból is, míg Keleten a legbehatóbb közvetetlen szemlélet sem vezet mindenkor helyes megismerésre. Ha megszerezzük mindazt, a mi Nyugot-

Európa valamely országáról hírlapokban és könyvekben íratott, és aztán elfogulatlanul és figyelmesen tanulmányozzuk az összegyűjtött adatokat, egészben, sőt a részletekben is kielégítőleg hű képét nyerhetjük azon ország összes viszonyainak, a nélkül, hogy dolgozó-szobánkat elhagynók. Igaz, hogy jelenleg a művelt nemzetek szellemi és anyagi életének majdnem minden egyes ága külön közlönnyel bír, melyben nemcsak nagyobb időszakok összegezett eredményeit, de a naponként felmerülő legapróbb tények és nézetárményalatok pontos jegyzékét is találjuk. Mindazáltal nem annyira az adatoknak ezen óriási halmaza könnyíti meg számunkra a Nyugot kellő felfogását mint inkább az általános fejlődés jellegének közossége az összes nyugoti nemzeteknél. A szellem, mely a nyugot-európai civilisatiót átlengi és élteti, lényegében mindenütt ugyanaz, és mert abban nőttünk fel, annak bárhol és látszólag bármennyire váltakozó külső jelenségeit is könnyebben és gyorsabban megértjük.

Ellenben, ha mindazt gondosan áttanulmányozzuk is, a mi a Keletről íratott, alkothatunk talán megközelítőleg helyes fogalmat az élet külső viszonyairól, de be nem hatolhatunk a reánk nézve oly annyira idegen szellem sajátágaiba. Innét van, hogy oly sok téves nézet uralkodik a Kelet felől Európában. De még a helyszínén is csak hosszadalmas és fáradságos észlelés által juthatunk a kellő megismerésre. Csak ha képesek vagyunk magunkat beleélni azon népek életébe, ha el tudjuk sajátítani gondolkozási módjokat, ha megtanulunk érezni, mint ők éreznek, de különösen következtetni, mint ők következtetnek, nyílik meg

végre előttünk egész valóságában az a csodálatos eszme- és nézetkör, melyet Keletnek nevezünk.

Az utazó, ki saját tapasztalatai alapján óhajtja megismerni a keleti életet, csakhamar azon nézetre jut, hogy mind az, a mi abban különösnek, s a nyugoti viszonyoktól eltérőnek tünik fel, legkielégítőbben talán a mohamedán világ fejlődésének sajátosságos irányzatából fejthető meg. A külső jelenségek megfigyelése önként azon feltevésre vezet, hogy a mohamedán török faj, a századok óta kizárólagosan gyakorolt uralkom hatása alatt, saját egyéniségének bélyegét nyomta reá a soknyelvű és különböző hitű birodalom összes népeire. Igaz, hogy a meghódított keresztyének sohasem olvadtak egybe az uralkodó fajjal egy politikai nemzetté. Megőrizték vallásukat és nyelvöket, megőrizték emlékeiket a foglalatást megelőző korból, s a reményt, mely annak elenyésztere irányul. Fenmaradtak ennél fogva a mai napig a kiegyenlíthetetlen ellentétek hódítók és meghódítottak között. És mégis az élet s a társadalmi lét általános fogalmai, a gondolkozásmód s a szokások nagyobb egyöntetűséget mutatnak a mohamedán törökök s a keleti keresztyének, mint ezek s a nyugoti népek között, még azon esetben is, midőn ez utóbbiak amazoknak fajrokonai. Valóban, úgy látszik, hogy a mohamedán-török szellem mélyen bevésődött az ozman birodalom más fajú népeinek lelkébe is. Azon kisebb államok, melyek a jelen század folyamában a birodalomtól elválva, önállóságra tettek szert, daczára a török s általában a mohamedán elem kiküszöbölésének, daczára az előbbitől eltérő irányba terelt fejlődésnek, daczára a nyugot-európai minták szerint alkotott intézményeknek, több

mint ötven év után, még ma sem léptek be teljesen a nyugoti világ eszme körébe, s a keleti jelleg még ma is túlnyomólag jelentkezik nálok a köz- és magánélet összes viszonyaiban.

És mégis tévedés volna azt állítani, hogy az a nagymérvű különbség, mely a Kelet és Nyugot között észlelhető, egyedül a mohamedán világ sajátágaiban vagy épen az izlamot valló török nép különleges fajtulajdonságaiban gyökerezik. Kétségkívül jelentékeny befolyást gyakoroltak ezek is az európai Kelet alakulására. De a Kelet és Nyugot szellemének szétágazása Európában, nem II. Mohamed hódításaival kezdődik, és még az ázsiai részeken sem a Hedzsira képezi annak kiindulási pontját. Távvolabb korban, jóval az izlam keletkezése előtt feltalálhatjuk már a leglényegesebb eltéréseket, melyek e két nagy fejlődési áramlatot még ma is jellemzik.

Ama nagy nép-egyvelegből, mely utóbb a török birodalmat képezé, több mint ezer éven át, Byzancz magaslik ki hatalma és műveltségének fénye, de még inkább annak sajátosságai által. Byzancz nem csak politikai uralmát terjeszté ki a Dunáig és Száváig s a mai Dalmátia határáig. Szelleme is behatott mindazon népek életébe, melyek e tartományokat ős idők óta lakták vagy azokba később bevándoroltak. Nem enyésztek el ugyan a keleti birodalom határai között a nemzeti különbségek, nem tűntek el a különböző népek egyéni tulajdonai; de az általános fejlődési mozzanatokat illetőleg, az egész Balkán félsziget bevonatott azon irányba, melynek képviselője gyanánt Byzancz szerepel. És midőn Konstantinápoly bevételel megdőlt a keleti birodalom s rövid száz év

alatt a szultánok hatalma mindazon országokra és népekre kiterjedt, melyek egykor a császárok fenségét ismerék vala el, azt tapasztaljuk, hogy daczára a vallás s a nyelv ellentétének, a korlátlanul uralkodó ozmanlik a jellem s a felfogás nyilvánulásaiban ugyanazon nyomon haladnak, melyet a teljesen elnyomott keresztyének követtek volt. Hol itt az ok, mi a magyarázat? Vajjon csak a meghódítottak befolyása a hódítókra érvényesült-e, mint ezt oly gyakran látjuk a történelemben, avagy pedig a Kelet egyetemes szelleme nyilvánult, ama szellem, mely Byzancznak is megszabta a fejlődés irányát, s talán egy még régibb kor hagyománya gyanánt, daczára a legnagyobb-szerű átalakulásoknak, elpusztult országok s örökre letűnt nemzetek romjain újra és újra fölébred s fajkülönbség nélkül minden népet, mely ama tartományokban mint úr vagy szolga megjelen, ellenállhatatlanul saját körébe von? A tények ezen utóbbi felfogást látszanak igazolni. És ha így van, önként felmerül itt a kérdés, a népek életének mely nyilvánulásaiból ismerhetjük fel leginkább az ily általános szellem működését és jellegét?

II.

A XIX. század beláthatatlan terjedelmű művelődése mellett is tiszteletet és csodálatot ébreszt a szellemi fejlettségnek azon magasan kiemelkedő színvonalára, melyre Görögország népei már harmadfélszáz év előtt felvergődtek. És ki merné tagadni ez ősi kulturának jótékony hatását a nyugot-európai művelődés irányára és képződésére? Igaz, hogy a közvetlen folytonosság az ókor s az újabb idők civilisatiója

között századokon át megszakadt. A görög bölcsek tanaiban feltaláljuk ugyan azon eszmék legtöbbszörét, melyek az emberiséget napjainkban is foglalkoztatják, s mindenek fölött érdeklik. De mai alakjukban legnagyobb részt a későbbi idők önálló vívmányai azok, összefüggés nélkül az ó-kor eszméivel, és csak a művelődés története mutatta ki, hogy egykor már léteztek volt. Nyugot-Európa tagadhatatlanul saját önálló és eredeti gondolkozóinak köszöni jelenlegi civilizációját. Mindazáltal kétségtelen, hogy a renaissance, a Nyugot újjászületésének korszaka, Aristotelesnek bár sokszor félreértett s talán még többször meg nem értett műveiből s a görög művészet maradványaiból meríté, legalább részben, az éltető erőt.

De Aristoteles és mindazon fényes nevek, a költők és művészek, a tudósok, bölcsek és történetírók, kiket gyermekkorunktól fogva, az örökké derült és mégis oly mély görög műveltség megalkotói s egyzersmind a későbbi nemzedékek mesterei gyanánt tisztelünk, a görög népnek csak kis töredékét képezék. Szemben pedig a műveltek ezen töredékével állt a nagy tömeg sajátos gondolkozási módjával és fogalmi körével. És ez nemcsak Görögországban volt így; általános jelenség ez, mely minden korban és minden népnél észlelhető.

Az értelmi és erkölcsi erők azon szerves összessége, mely valamely faj, vagy nép, vagy egész néptömb civilizációját képezi s melyben az általános emberi és az idegen alkatrészek mellett a faj, vagy néptömb sajátos szelleme az irányadó erő, mindenkor kettős alakban jelenik meg előttünk. Az egyik az ismeretek, eszmék és nézetek azon köre, mely a legművel-

tebbeknek aránylag csekély számát karolja át, a másik a sokaságnak érzelmi és fogalmi világa. Éles határvonallal, kivált ugyanazon nemzetnél, nem tűzhető ki a kettő között, sőt folytonos és fokozatos az átmenet az utóbbiból az előbbibe. De a menyinyiben ezen átmeneti fokozatok az egyik vagy a másik végső határhoz állanak közelebb, jogosan különböztetünk meg minden civilizáció keretén belül két oly kulturális kört, melyek nemesak terjedelemre, de tartalomra nézve is lényeges eltéréseket, sőt gyakran ellentéteket mutatnak, t. i. a magasabb műveltségükét és a tömegét. A fent és alatt, ily szempontból, nem a társadalmi és politikai osztályok szerint alakul. A tróntól a kunyhóig minden rétegben megtaláljuk a művelődés aristokratáit és a tömeget.

Daczára a számtalan érintkezési pontnak s a folytonos kölcsönös hatásnak, nagy és érezhető volt a különbség a művelődés ezen két csoportja között, minden időben és minden népnél. Még korunkban, a Nyugot legműveltebb nemzeteinél is észlelhető az, noha az óriási mérvekben terjedő népoktatás ma már milliókat ismertet meg a civilizáció vívmányainak legalább alaptételeivel s az industrialismus uralma alatt a gyakorlatilag alkalmazott találmányok a társadalom minden rétegében ellenállhatatlan erővel rést törnek az új fogalmaknak és képzeteknek. De mivel a műveltebbek természetszerűen inkább csak saját eszmekörükkel foglalkoznak s a tömeget figyelemre alig méltatják, és a művelődés története is első sorban csak azt jegyzi föl, a mit a legkitünőbb elmék gondoltak vagy feltaláltak, a különbség a művelődés két csoportja között külsőleg főképp az ismereteknek nagyobb vagy csekélyebb mennyiségében nyilvánul.

Ha azonban mélyebben behatolunk a tömeg szellemi életébe, csakhamar észreveszszük, hogy oly eszmék is, melyek valamely népnek vagy kornak legműveltebbjeire nézve már általános igazságok értékével bírnak, oly nézetek, melyeknek helyességét az ő körükben senki sem vonja kétségbe, és oly fogalmak, melyek a műveltség közös tulajdonát látszanak képezni, ugyanazon korban és ugyanazon népnél is a tömegre nézve épen nem, vagy csak töredékesen és elferdítve léteznek. Nem az ismeretek tágabb vagy szűkebb köre, mint inkább a felfogás és gondolkezésmód képezi tehát tulajdonképen a válaszfalat a műveltek osztálya és a tömeg között. És e tekintetben az utóbbi kiváló figyelmet érdemel. Mert a népek és fajok sajátos szellemének megalakulásában nem a művelődés magasabb vagy alacsonyabb foka a főtenyező, hanem a sokaság nézeteinek és érzelmeinek összesége. A műveltebbek oly egyesülést képeznek, melyet a kívül álló meg nem érthet. És ezért közvetetlen befolyásuk a tömegre mindenütt és minden időben aránylag fölülte csekély. A tömeg hatása ellenben, már számarányánál fogva, ellenállhatatlanul érvényesül a gyakorlati élet összes viszonyaiban. Az eszmék, melyeket a XVIII. század encyclopedistái nagy munkájokban hirdettek, és fejedelmek s a legfényesebb társaságok előtt élőszóval is tolmácsoltak, bár sok ezren vallották már, nem hatottak be a közérzületbe. Csak midőn a francia forradalom társadalmi és állami intézményeiben valósította meg azokat, lettek általános tulajdonná, mert csak akkor jelentek meg oly alakban, melyben a tömegre nézve is érthetőkké váltak. A tömeg felfogása és érzülete ugyanis legerőteljesebben épen a tár-

sadalmi és állami formák képződésében nyilvánul. Valóban, társadalmi és politikai intézmények csak úgy birhatnak állandósággal, ha megfelelnek a sokaság nézetkörének. Ha gyakorlati sikert óhajt, a legműveltebb államférfi is kénytelen számításba venni a tömeg észjárását és hagyományos szokásait. Plató respublikája és Marc-Aurél álma a philosophia uralmáról örökre ábrándok maradtak. Valamint ábránd marad minden törekvés, mely a civilizáció magaslatairól óhajtja boldogítani az emberiséget. A hatás különbségében, melyet a műveltek osztálya s a tömeg egymásra gyakorol, leljük egyszersmind magyarázatát azon ellentétnek, mely például a régi Hellaszban egyfelől a ragyogó kultúra, másfelől a közélet jelenségei között mutatkozik. Amaz a csekély számú műveltek kizárólagos tulajdona volt, emezek a tömeg értelmi és erkölesi felfogásához képest alakultak, tehát megfelelően az egész nép tulajdonképi szellemének. Ily ellentétet ma is észlelhetünk, és ha jelenleg inkább elmosódik az, mint régente, ez csak onnét van, mert mi, kik azt szemléljük, egyszersmind a szemlélet tárgya is vagyunk.

A művelődés fokozatának és belértékének ismerete nem vezet tehát egyúttal a népek és fajok sajátos szellemének megismerésére. E szellemet a társadalmi és állami lét nyilvánulásáiban kell keresnünk; azokban találjuk fel ennél fogva az eltérések és ellentétek alapját is, melyek a Keletet a Nyugottól megkülönböztetik.

Vakmerőség lenne, ha fel akarnók lebbenteni a fátyolt, mely a keleti és nyugoti szellem szétválásának okait és időpontját fedi. A tudósok hivatása ez, kik

feladatukül tűzték ki kutatni az ősidőkben az emberi nem fejlődésének módozatait s megjelölni a koronként bekövetkező átalakulások határpontjait. De azt talán még is kérdezhetjük, a történet melyik korszakában s mely területen tűnik fel e két irányzat mindegyike már teljesen megalakulva és mikor jutnak egymással összeütközésbe?

III.

A Nilus öntözte termékeny völgyben s a Kis-Ázsia és Syria hegyes partjaitól, a Tigrisen és az Euphratesen át az Indusig elterülő síkságon, melyet Afrikának amaz észak-keleti csucsával keskeny földszoros köt össze, ős időktől fogva turáni, sémi és árja népeket találunk megtelepedve. Úgy látszik, hogy a népek, melyek ott önálló birodalmakat és országokat alkottak, rég idő óta, mint hódítók, vagy meghódítottak, vagy legalább mint szomszédok éltek volt egymás mellett. Mint kicsiny, talán sokáig elnyomott törzs, az egyik, a másik mint uralkodó; majd felülke-rekedve amaz és legyőzve az előbb hatalmast. Így váltják fel egymást a századok folyamában Elam és Babylon, a rettegett Assúr, a médek mulékony s a perzsák óriási birodalma. A Lybanon körül s az Aegeusi és Fekete tenger között, kisebb de erőteljes fajok vergődnek időnként hatalomra, majd tűnnek el ismét, másoknak adva helyet. Csak Egyptom ősi népe áll változatlanul évezredek át. Mély homály fedi származását, és hosszú, majdnem végtelen életét teljes elkülönítésben látszik leélni.

A nagyobb központokban, melyek a két világ-rész ezen vidékein időről időre keletkezének, már igen korán önálló, egymástól sokban eltérő, művelődési

irányzatok erősödtek meg. És e kulturák, bár sokszorosan átszűrődtek, bár mindegyikbe számtalan idegen és kölesönzött alkatrész vegyült, sohasem olvadtak egygyé teljesen. Az árja, sémi és turáni fajok világnézetének és hitének sajátosságos jelenségeit, mint általában a különleges vonásokat feltalálhatjuk mindenütt. De ezek mellett, ama roppant területen, a legkülönbözőbb népek jellemében, felfogásában, erkölcsi nézeteiben és szokásaiban bizonyos egyöntetűség észlelhető, mely a társadalom és az állam szervezetében mindenütt hasonló alakulásokra vezetett, érintetlenül hagyva a hit és a művelődés önálló és eredeti jellegét. Ezen egyöntetűség csak oly közös és általános szellem folytonos hatásából származhatott, mely mindazon népeket átlengé, valamennyit ugyanazon irányban kényszerítvén haladni. E szellem úgy, mikép az már a történeti időszak kezdetén jelentkezik, kétségkívül a Kelet sajátosságos szelleme volt.

Tagadhatatlanul a korlátlan egyeduralom képezi, az ó-kor keleti államaiban, a mindenütt egyaránt feltalálható közös vonást, mely figyelmünket leginkább megragadja. De ha közelebbről vizsgáljuk e népek életét, azon meggyőződésre jutunk, hogy a kényuralom nem az egyedüli, de nem is a leglényegesebb általános mozzanat az állami fejlődésben.

A birodalmak, melyek hajdan Ázsiának nagy térségein létrejöttek, hódításnak köszönik eredetüket. A különböző népek azonban, melyek a régi s az új államban egymás mellett éltek, nem tűntek el a hódítás következtében, nem olvadtak egybe, sőt sok századon át híven megőrzék ősi nyelvöket és vallási fogalmaikat. De valamennyi eltörpül a hódító nép

mellett, mely minden előnyt, minden jogosultságot, minden kiváltságot önmagában összpontosít. A fejedelem pedig nem egyéb, mint ezen nép sajátos egyéniségének látható képviselője. Maga a hódító, vagy uralkodó nép igyekszik a fejedelmi hatalmat minél erősebbé tenni s minél nagyobb fényvel övedzni körül, saját hatalmát és dicsőségét látván abban megtestesülve. Természetes, hogy ily felfogás mellett a királyi hatalom korlátlaná vált, s hogy a fejedelem, kinek fensőségében saját fölényét vélte fölismerni a nép, végre isteni tiszteletben is részesült. Azonban, daczára e bálványozásnak, daczára a határtalan önkénynek, melyet az uralkodók gyakoroltak, valódi hagyományos dynastikus érzelmet a keleti monarchiákban nem találunk. A fejedelmi hatalom csak az uralkodó nemzetiség hatalmának levén kifejezése, a tisztelet nem annyira az örökösödő dynastiához fűződött, mint inkább a fejedelem személyéhez, ki tettei, bölcsesége, érellye által a nemzet fényét emelni, önérzetét kielégíteni tudta. És ezért erőteljes bitorlók, kik azonban az uralkodó nemzetiséggel együtt éreztek s egyéniségét érvényre emelték, gyakran boldogultak, a nép pedig ugyanoly hódolattal fordul a szerencsés bitorló felé, a milyent a régi uralkodók iránt tanusított.

De másrésről a fejedelem is tiszteletben tartja saját fájának előjogait és kiváltságait, mert érzi, hogy csak úgy biztosíthatja személyes uralmát és tekintélyét. A keleti uralkodók nem nyomták el a népet, a melyből származtak; önkényök súlyát tulajdonképen mindenkor csak a más fajú népek érezték. A keleti despotia tehát az ó-kor birodalmaiban csak látszólag jelentkezik a fejedelem korlátlan akarata gyanánt.

Voltaképen egy egész faj, vagy inkább egy szűkebb értelemben vett nemzetiség föltétlen uralma az, a többi népek fölött. És ez a Kelet legjellemzőbb sajátága.

Valóban az ó-kor történeti emlékei nem ismernek a Keleten oly államot, melyben különböző elemekből egységes politikai nemzet fejlődött volna. Mindenütt csak különvált nemzetiségeket találunk erővel összetartva, egy fajnak fölénye által. A Kelet népei, még azok is, melyek századokon át fennálló hatalmas birodalmakat alapítottak, általános fejlődésökben soha sem birták a nemzetiség szűk korlátait átlépni. Így volt ez Egyiptomban is, melynek pedig önmagából kiemelkedő és önmagában elzárkózva fejlődő létele nem hódításon alapszik. Az állami intézmények képződésében azonban, ott is a nemzetiségi összetartozandóság szívós érzete volt a leglényegesebb tényező. Csakhogy az ellentét, mely Ázsiában a hódító faj s a meghódítottak között létezett a Nilus mentén, az egyenmű nép által lakott országban, nem az állam határain belől, hanem a bennszülöttek s az idegenek között nyilvánult. A nemzetiség erősen kifejlett érzetéből természetszerűen következett Keleten mind annak kicsinylése, megvetése és gyűlölete, a mi nem hozzá tartozott, a mi egy szóval idegen volt. Az uralkodó nemzetiség önmagát vélte volna meggyalázni, ha eltűri, hogy más fajok vele összeforranak. Ezen általános érzetből keletkeztek aztán a tisztaság és tisztátlanság fogalmai, melyek a régi Egyiptomban, a zsidók között, de egyéb fajoknál is oly jelentékeny szerepet játszottak s a más népekkel való érintkezést szigoruan tilták. A nemzetiségeknek ezen kölcsönös idegenkedésében, e rideg elzárkózásában rejlik a látszólagos tü-

relmesség magyarázata, melyet a Kelet hódító népei, noha gyakran a legborzasztóbb kegyetlenséget követtek el, a meghódítottak nyelve, vallása és helyi intézményei iránt tanusítottak. De másfelől épen e közös jellemvonás folytonos hatásában kell annak valódi okát keresnünk, hogy a Keleten nem képződhetett oly szilárd és egyöntetű állami szervezet, melynek keretén belől, a kezdetben idegen, sőt talán ellenséges elemek utóbb egységes, politikai nemzetté tömörültek volna. És e tekintetben nincs lényeges eltérés a keleti államok között, a fejlettség alacsonyabb vagy magasabb fokán.

Hadvezérek és bírák, főbb hivatalnokok és udvari méltóságok, majdnem kivétel nélkül, az uralkodó nép soraiból kerültek ki. És pedig nem mindenkor a különben önhatalmú fejedelem tetszése szerint, hanem gyakran ősi rend alapján. Kitüntetésekre és jutalmakra is, melyek már az ó-korban oly nagy szerepet játszottak Keleten, csak az uralkodó nép fiai tarthatnak igényt; a sereg zömét szintén ők képezték. Nem csak a birodalom létele nyugodott tehát kizárólag az uralkodó nemzetiségen, de egyedül ez bírt abban állami jogosultsággal. Épen ezért a meghódított népek és országok függése a központi hatalomtól, mindenkor feltűnően laza volt. A hódítók az elfoglalt tartományok benszülött uralkodóit mint hűbéreseket meghagyták trónjokon s nem változtatták meg a régi intézményeket és kormányformát sem. De a függetlenségöktől megfosztott népek, nem vonatván be egyszersmind az állami jogosultság keretébe, nem békültek ki soha a birodalommal. Megőrizték hiven nemzetiségöket, ellentétben a hódító faj nemzetiségével.

A nyelv, a hit, s az ősi intézmények iránt tanúsított türelmesség a fajgyűlölség kifolyása lévén, csak is a meghódoltak szűkebb hazájára terjedt ki, míg magában a birodalomban, szemben az uralkodó nép szorosán elzárkózó jogkörével, azok örökre minden jogot nélkülöző idegenek maradtak. És ezért ama türelmesség a legkevesebbé sem mozdítá elő az egybeolvadást. Sőt mivel, habár igen szűk határok között is, szabad tért engedett az egyes nemzetiségek lételének, folyvást ébren tartá bennök a különváltság érzetét. A meghódolt népek a birodalom kényszerű alattvalói voltak, de nem egyszersmind polgárai. Hazát nem találtak abban, csak lakóhelyet. Törekvésök szünetlenül az elvesztett önállóság visszaszerzésére irányult, minden reményök a birodalom szétzúllásához fűződött. Ennek következtében folytonos lázadások nyugtalaníták a Kelet országait és birodalmait. A felkelések célját pedig nem az állami szervezet keretén belől megtagadott jogok kivívása képezte, hanem az elszakadás a birodalomtól, a teljes nemzeti függetlenség. E viszonyokban rejlett a keleti államok csekély ellenállási képessége, ezekből magyarázható meg az a feltűnő jelenség, hogy a mint az uralkodó nép harczias szelleme csak némileg is hanyatlott, ezen országok a kívülről jövő legcsekélyebb ellenséges fuvallatra oly könnyen összeomlottak.

Nem a terület nagysága s nem is a fejedelmi hatalom önkénye, hanem a szűk határok közé zárkozó nemzetiségi alakulás képezte az ó-kor keleti államainak fejlődésében a mindnyájokkal közös jelleget. Ez volt az egyetemes alap, a melyen nagy és kis államok egyaránt felépültek. A birodalmak óriási kiterjedése csak a földrajzi viszonyokhoz való alkalmazkodásból szár-

mazott. A fejedelmek korlátlan hatalma pedig azon körülményben leli megfajtását, hogy az uralkodó nemzetiség, nagyobb számánál fogva, nem gyakorolhatta tényleg a fensőségi jogokat és így suverenitásának összeségét a fejedelemre, mint saját egyéniségének képmására ruházta. A hol azonban a külső viszonyok kedveztek, az uralkodó faj nem elégedhetett meg többé a suverenitásnak képzetével, hanem annak gyakorlásában is óhajtott részesülni. A syriai parton épült phöniki városokat ugyanazon fajnak különböző törzsei alapíták. És mégis e városok mindegyike külön államot képezett s e parányi államok soha sem váltak egy közös politikai szervezet kiegészítő részévé; sőt még szövetségi viszony sem fejlődött közöttük. Minden városban egyedül az a törzs bírt állami jogosultsággal, mely azt építé, vagy egykor talán elfoglalta volt; a mi azon kívül esett, az már mind idegen vala. Itt is a legmerevebb nemzetiségi elv hatását észleljük tehát, csak hogy még szűkebb korlátok között, mint a Nilus völgyében vagy Ázsia síkságain. A terület kicsinysége és az uralkodó törzs csekély száma következtében lehetővé vált, hogy az állami fensőséget önmagának tulajdonító lakosság is részt vegyen a tényleges kormányzásban. És valóban azt látjuk, hogy a phöniki városokban a király mellett, több száz tagból álló tanács foglalkozik az államügyekkel.

A Kelet szelleme, mely Ázsiában és Áfrikában a legkülönbözőbb származású népeknél is az állami képződésnek oly egyöntetű, csak a külső körülmények által némileg módosított fejlődését eredményezte, nem állapodott meg a partokon, hol ama világrészek az aegaeusi és földközi tengerre dőlnek. Hatása kiter-

jedt Európára is, legalább azon vidékekre, melyeket thrák és görög törzsek szállottak volt meg; és ugyanaz maradt a tengeren innen, a mi volt a tengeren túl.

Nagy Sándort magasztalják a történetírók, mert szeliden és kiméletesen bánt a görögökkel, noha oly könnyen eltiporhatta volna őket. És hozzáteszik, hogy ez kétségkívül halhatatlan mesterének érdeme, ki már igen korán bámulatot és szeretetet tudott felköltetni az ifjú lelkében a görög szellem, a görög művelődés iránt. De másfelől az a súlyos vád terheli őt, hogy midőn mesés gyorsasággal megdönté az óriási perzsa birodalmat, nem tudott ellenállani a keleti kényuralom csábjainak, rokonszenve a meghódítottak felé fordúlt, azokat árasztá el kegyeivel, még saját makedónjainak rovására is. Dicséret és vád egyaránt túlzott, sőt jogosulatlan. Nincs különbség a politika között, melyet Nagy Sándor Európában és Ázsiában követett; és úgy látszik, hogy ott nem mélyebb érzés, itt nem szeszély vezérelte őt. A görögöknek meghagyja a függetlenség látszatát, s megelégszik a hódoltsággal, a pénzbeli és fegyveres segélyvel. Épen úgy Darius birodalmának romjain nem alapít makedóniai vagy görög államot, nem erőszakolja a meghódítottakra a hódítók nyelvét, hitét, szokásait, sőt fentartja sértetlenül a régi intézményeket. Az elfoglalt tartományok közül csak némelyekbe nevez ki kormányzókat saját vezéreinek sorából, másoknak igazgatását benszülött főnökökre bízta. Pedig Nagy Sándor kétségtelenül az egész ismert világot átövező egységes birodalom megalapítására törekedett; de azt nem képzelhette s nem is kísérelhette meg máskép, mint az általános szellemnek megfelelőleg, mely azon kor

és földrész valamennyi népeit áthatotta. Nagy Sándor alkotásaiban ösztönszerűleg ugyanazon a nyomon haladt tehát, melyet előtte az assyrok, perzsák s a Kelet többi nagy nemzetei követtek. De tévedés volna azt himni, hogy Nagy Sándor csak az Ázsiában nyert benyomások által tereltett ezen útra. Kisebb körben s még nem lépve át Európa határait, hasonló irányban működött már Fülöp király is. E két hatalmas fejedelem politikája tehát kétségtelenül a makedóniai nép általános törekvéseiben gyökerezett. Makedónia fejlődésében pedig, ha elfogulatlanul vizsgáljuk azt, feltaláljuk mindenütt a Kelet szellemének sajátos vonásait.

De mondhatjuk-e ugyanezt a görögökről? Nem merészség-e azt állítani, hogy Hellás földén és Ázsia térségein hasonló állami képződés létezett? Hiszen már gyermekekül arra tanítanak, hogy a görög faj fellengző szabadság-érzetén törtek meg a perzsa hatalom romboló és nivelláló támadásai. A történetírás lelkesülten hirdeti, hogy a görög szellemnek, még inkább mint a görög fegyvereknek, szivós ellenállása menté meg az emberiséget a végelmerüléstől, a keleti jellegű korlátlan egyeduralomban. De így van-e ez valóban? A görög szellem hatásának köszönheti-e a világ, hogy a Kelet áramlata nem borítá el egész Európát s hogy a Nyugoton önálló fejlődés vált lehetővé?

Nem mint egységes nemzet egy főnök vezérlete alatt költöztek be a görögök Hellásba, hanem mint szétvált törzsek, melyek egymással is folytonos küzdelmeket vívtak. Az ugyanazon fajból származó, ugyanazon nyelvnek legfeljebb csak válfajait beszélő

apró törzsek, mindegyik saját vezérét követve, körülbelül egyidejűleg, de egymástól mégis függetlenül szállották meg a görög félsziget vidékeit. Kicsiny városok és területek keletkeztek ekkép, mindegyik a megszálló törzs külön birtoka gyanánt, ellentétben a szomszédos rokontörzsekkel. Az Akropolis és az azt övedző város, vagy olykor még néhány közel fekvő falu képezte, a legtöbb esetben, az állam egész területét. A törzs pedig, mely e területen megtelepedett, egyedül bírt ott állami jogosultsággal. A mi ezen parányi államok határain túl esett, az mind idegen volt, tekintet nélkül a származás, a hit, szokások s a nyelv egyöntetűségére vagy hasonlatosságára.

A törzs képezte tehát az államalkotó nemzetiséget. Igaz, hogy e jelenséggel mindenütt találkozunk a társadalmi és állami képződés kezdetleges fokozatain. A görögök azonban itt megállapodtak és így még egy lépéssel előbb, mint a távolabb Kelet népei, melyeknél a rokon törzsekből legalább nagyobb nemzetiségek keletkezhettek. Az egyes törzseken, mint külön nemzetiségeken alapuló államforma a görögök között nem pusztán kiindulási pont volt a faj életében, változatlanul megmaradt az még akkor is, midőn a hatalom s a műveltség tetőpontját elérték.

Még ama nagy forrongás sem volt képes ezen irányt megmásítani, mely a XI. és X. században az összes görög törzseket megragadta, folytonos vándorlásra és küzdelmekre kényszerítvén őket. Midőn aztán lecsillapult a hatalmas mozgalom, melynek tartama alatt majdnem valamennyi törzs helyet cserélt, ugyanazon jelenségeket észlelhetjük az állami képződés terén, melyek az előbbi korszakot jellemezték.

E vándorlások után a legtöbb állam már hódításnak köszöni lételet. Csakhogy Hellásban hódítók és meghódítottak ugyanazon fajból származnak, mindnyájan görögök. És mégis az eltaszító erő, mely e két elemet szétválasztá, ép oly ridegen érezteté hatását, mint Keleten mindenütt a legidegenebb fajok között. A görög államokban is egyedül a hódító törzs gyakorolható a teljes fenhatóságot. A meghódított törzs sorsa nem mindig volt ugyan türhetetlen, az egyéni önkény ellen gyakran védelmet talált magoknál a hódítóknál, sőt olykor, bár igen szűk keretben, bírt némi autonomiával is. De az államot, t. i. az uralkodó törzset érdeklő ügyek intézésében részt nem vehetett, egy szóval: kívül állott az államiság jogkörén. Még a heloták sem voltak egyenként rabszolgák, de összeségökben, mint nép, valóban az uralkodó dór törzs szolgálói gyanánt tekinthetők. Ott pedig, hol a hódító törzs gyöngeségének érzetében, vagy a független, harcziás szomszédokra való tekintetből, nem merte politikailag teljesen elnyomni a meghódítottakat, csak mint alárendelt osztályt türte meg őket. E felfogáson alapult az a viszony, mely a görög államok jó részében a gymneták, a periökök, a penesták helyzetét századokon át szabályozta. Egybeolvadás a jogegyenlőség alapján sohasem jött létre, és számos küzdelem és harez a görög földön nem volt egyéb, mint a meghódítottak kísérlete visszanyerni saját törzsük számára a függetlenséget, az államalkotás képességét.

Még Attikában is, hol pedig hódításról nem emlékezik a hagyomány, több, különböző mérvben jogosult törzsből alakult meg az állam. És ha mindnyá-

jan annak alkatrészeit képezték is, az egyik, mint erősebb, a többiek fölött határozott fölényt gyakorolt.

A görög föld tehát mindenütt a legszűkebb értelemben vett nemzetiségi fejlődés képét tárja elénk. És a különvált apró területekből sohasem keletkezett nagyobb egységes állam. Perikles korában szólhatunk ugyan már némi joggal athéni birodalomról. De e kifejezés csak a vezénylő város hatalmának megjelölésére, nem pedig az állam egyöntetű szervezetére vonatkozhatik. A városok, melyeket Athén meghódított, elveszték kifelé függetlenségüket, de a legtöbb esetben megőrzék helyi intézményeiket, a kormányformát, melylyel előbb bírtak, gyakran még hajóhadukat és seregeiket is. Egy szóval: nem olvadtak be Athénbe. Az ily függő városok polgárai, kik otthon kiterjedt politikai hatáskörrel bírtak, Athénben csak mint idegenek jelenhettek meg s nem gyakorollhattak semmi jogosultságot. Még a gyarmatosítás által sem bővült az anyaváros közvetlen állami hatósága. Mert a gyarmatok vagy azonnal új független államokká alakultak, épen úgy, mint Karthago s a phönikiak egyéb telepei, vagy csak igen mérsékelt függésben maradtak a várostól, melyből kirajzottak volt. És később is, midőn a Makedónia s utóbb a Róma felől fenyegető veszély közös ellenállásra kényszeríté a görög államokat, az egyesülés mindenkor csak többé-kevésbé laza szövetségeket eredményezett, melyek azonban egyöntetű állami tömörülésre nem vezettek.

Pedig más téren hatalmasan nyilvánult az összetartozandóság érzete a görögök között. A közös áldozatok, Delphi orákuluma, az olympiai játékok valamenyi törzsre nézve békés érintkezési pontokül szolgál-

tak. Homéért hét város vallotta magáénak; Phydias műveire büszke volt minden görög; Plato és Aristoteles tanai elhatottak mindenüvé, hol görögök laktak.

Az eszmék körében, a művelődés terén kétségkívül egységes irányban látjuk haladni az egész görög fajt, azon ragyogó kultúra felé, mely bámulatra ragadta az akkor ismert világ összes népeit, s mely még töredékeiben is kivívta a jelenkor legműveltebb nemzeteknek tiszteletét. De ezen egyöntetőség mindenkor csak szellemi maradt, nem terjedt az ki egyszermind a társadalmi és állami képződésekre. A műveltek osztályának s a tömegnek különböző, sőt ellentétes nézetvilága állott itt egymással szemben s mint minden időben és minden népnél, úgy Görögországban is a tömeg felfogása bírt döntő befolyással a társadalmi és állami alakulásokra.

A királyság, az arisztokraczia uralma és a demokraczia, a mint egymást felváltva a századok folyamában megjelennek, a tömeg, t. i. az egész faj egyetemes fölfogásának és érzetének köszönik eredetöket és sajátos alakjokat. Görögországban a korlátlan fejedelmi hatalom nem szilárdulhatott meg állandóan. Itt is, mint a phöniki városokban, a terület korlátozottsága s az uralkodó törzs kicsinysége folytán, kedvező alkalom nyílt arra, hogy az egész törzset megillető állami jogosultság gyakorlatában annak majdnem minden tagja személyesen részt vegyen. Természetes tehát, hogy a hódító törzs vagy uralkodó osztály mindenütt oly kormányformát iparkodott megteremteni, mely nemcsak a tanácsadás jogát, hanem a végrehajtó hatalmat is kizárólag az ő számára biztosítja. Ekkép fejlődött a görög államokban az arisztokra-

czia uralma és következett be a királyságnak részint erőszakos, részint békés úton való eltörlése. Téves volna tehát azt hinni, hogy a jelentékeny változást egyfelől a türhetetlenné vált egyeduralom, másfelől pedig a szabadság érzete között vívott küzdelem idézte elő. Ott, hol a királyságot az arisztokraczia váltá föl, nem találunk a királyság gyűlöletének még nyomaira sem. A fejedelmi családok ivadékai, a királyság bukása után is, még sokáig nagy tiszteletben állottak, megmaradt hosszasan a βασιλεύς cím is mint kitüntetés. Nem is lehetett ez máskép. Az arisztokraczia uralmának megalapítása nem változtatta meg egyszerűs mind az állami fejlődés jellegét. Úgy mint az előtt, továbbra is az állami lét összeségét önmagának igénylő törzs vagy osztály maradt egyedül uralkodó, csakhogy fenhatósága kifelé ezentúl nem egy személyben, hanem többeknek kormányában nyilvánult.

Igy volt ez a demokracziában is. A demokracia fogalmát feltaláljuk már a görög kifejezés értelmében. A nép uralmát jelenti az, mint az arisztokraczia a jobbak, t. i. egy szűkebb körű osztály uralmát, Nem egyetemes jogosultságról, nem általános népszabadságról volt tehát itt szó, hanem ellenkezőleg, uralkodásról. És ezért arisztokraczia és demokracia között nem létezett más különbség, mint azoknak számaránya, kik az állami jogosultságot magoknak követelték s a hatalom gyakorlatában tényleg résztvettek.

Az uralkodó osztályok ereje kezdetben a földbirtonokon gyökerezett. Később a hajókázás és a kereskedelem felvirágzása a hadihajókon s a seregben való szolgálat folytán az alsóbb rendűek közül is sokan

vagyonra és bizonyos befolyásra tettek szert s új osztályokat alkottak, melyek ha nem is részesültek még az államügyek intézésében, mégis már némi súlylyal bírtak a mindinkább elszegényedő nemesség mellett. Semmi sem jellemzi azonban oly feltűnően a saajátságos görög szellemet, mint az a tény, hogy a társadalomnak ezen újonan képződő rétegei oly sokáig tétlenül türték az arisztokraczia fenhatóságát s nem iparkodtak azt megdönteni vagy attól a magok javára engedményeket kiesikarni. Hosszas politikai küzdelmek az elnyomott s az uralkodó osztályok között, amazoknak bár lassu, de folytonos előnyomulása az állami jogosultság körében, emezeknek pedig fokonként való engedékenységé vagy visszaszorittatása, ismeretlen jelenségek a görög államok történetében. Így amaz átalakulás is, mely két ezer év távolságából tekintve, oly nagyszerűnek, oly fenségesnek tűnik fel előttünk, nem a lassanként jogérzetre ébredő és szabadságáért lakadatlanul küzdő nép végleges diadalának volt eredménye. Mint Zeus fejből Pallas-Athene, úgy jött létre a demokracza egyszerre, minden átmenet nélkül, már eleinte majdnem azon alakban, melyben később jelentkezett. És ez természetes. A demokraczia megalapításakor nem a körül forgott a kérdés, hogy a kiváltságok a jogegyenlőség értelmében mindenkire nézve eltöröltessenek, hanem ellenkezőleg a körül, hogy a kiváltságok fentartatván, sőt fokoztatván, azokban többen részesüljenek mint előbb, azaz olyanok is, kik társadalmi állásuk, vagyonuk vagy személyes tulajdonaik következtében már igényt tarthattak arra, hogy osztozzanak az uralkodó törzsszel vagy osztálylyal a suverenitásban. Nem a polgári jognak

és szabadságnak, hanem pusztán a hatalomnak kiterjesztése az alsóbb osztályokra képezvén a ezélt, a mint ezeknek száma és befolyása a kellő arányt elérte, a demokraczia létrejött előleges küzdelmek és gyakran erőszakos rázkódások nélkül.

A demokraczia uralmának idejében sem változott tehát a szellem, mely a görögöknél az államképződést kezdettől fogva átlengé. Tulajdonképen csak az uralkodó osztály nyert tágabb határokat, de eredeti jellegét nem veszté el. A suverén athénei népgyűlés, mely különben az állam lakóinak aránylag mindenkor csekély számából állott, épen oly önkényileg gyakorolta a legfőbb hatalmat, épen úgy elnyomott maga körül mindent az államban, mint előbb az arisztokraczia, vagy Kelet nagy birodalmaiban a fejedelmek. A demokraczia mindenhatósága Görögországban lényegére nézve nem volt egyéb, mint az, a mit Ázsiában és Egyiptomban keleti despotiának nevezünk. És ezért azon jelenségek is, melyek csak a féktelenné vált demokraczia kinövésői látszanak lenni, természetes következményei voltak ezen általános iránynak. Nem a görög faj izgékony, könnyelmű jellemében kell tehát keresnünk ama jelenségek magyarázatát, hanem abban a körülményben, hogy a nép (vagy helyesebben a kizárólag jogosultak osztálya) önmagának tulajdonitván az állami suverenitás összeségét, saját akaratát és még szeszélyét is a jog s a közérdek fölé helyezte.

Mindig kellemetlenül érint, ha kedvencz nézeteinkről utóbb le kell mondanunk. Kétségkívül neheztünkre esik tehát elfogadni azon tételt, hogy a görögök, kiket megszoktunk mindenben a keleti népek

ellentéte gyanánt tekinteni, magok is a Kelet szellemének hódoltak. De nem tagadhatjuk, hogy a keleti államképződés leglényegesebb ismérve épen oly határozottan nyilvánul Hellásban, mint a pyramisok hazájában, Syria partjain vagy Ázsia nagy térségein. Sehol sem látunk különböző fajokból és nemzetiségekből politikai nemzetet s ennek megfelelő államot létesíteni; az állam mindenütt a szigoruan önmagába zárkozó nemzetiséggel azonosúl. Sőt a görögök között, ez a különben is szűken határolt fejlődés, még szűkebb korlátok közé szorúl. Náluk az államalkotás képessége nem az egész egynemű fajra terjedt ki, hanem csak annak egymástól örökre különvált törzseire.

Évszázadok tüntek le, népek keletkeztek s enyésztek el, de az idő folyama, az események forgandósága nem másítá meg a Kelet szellemét, mely változatlanul érezteté hatását a távol ókortól kezdve egészen napjainkig, mindazon népek körében, melyek a három világrészre kiterjedő ama nagy területen hosszasan fennálló vagy csak mulékony tartamu államokat alapítanak.

E feltűnő jelenséggel szemben méltán kérdezhetjük, az emberi természet mely vonásában gyökerizik azon általános irányzat, melyet a Kelet szellemének nevezhetünk? Mert kétségtelen, hogy bármikép keletkeztek is a társadalmak és államok, későbbi fejlődésökben, a tagadhatatlanul nagy befolyással bíró külső körülmények mellett, mindenkor az emberi természetnek valamely élesebben kidomborodó vonása képezi a leglényegesebb tényezőt.

Az együttlét föltételei, mint társadalmi és állami formák, minden nép körében a társulást előidéző szük-

ségességnek s az egyéniség érzetének kölcsönös hatása által, sőt gyakran ellentétes küzdelméből fejlődtek; különböző módon ahhoz képest, a mint e két mozzanat közül az egyik vagy a másik nyomúl hosszabb időn át előtérbe.

Keleten mindenkor és mindenütt az egyéniség érzete bírt túlsúlylyal és pedig a legmerevebb, mindent önmagára vonatkoztató egyéniségé. A görögöket illetőleg senki sem kételkedik a fölött, hogy az a nézetvilág, melyből nálok a legszebbnek, a legerősebbnek, egyszóval a legkiválóbbnak határtalan tisztelete s a vágy olyanná lenni vagy legalább olyannak látszani, fejlődött s mely egyfelől a túlerős érzékiségre s a legfelségesebb művészetre, másfelől azonban a görög föld állami szétदारaboltságára vezetett, — valóban az egyéniségnek fölötte élénken nyilvánuló érzetén alapult. De első pillanatra ellenmondásnak látszhatik talán, ha ugyanazt állítjuk Ázsia nagy birodalmairól, a Pharaók országáról, hol a fejedelem korlátlan önkénye előtt mintegy akarat és önérzet nélkül hull porba a tömeg. Mindazáltal a távolabbi Keleten is az egyéniség érzetének erőteljes érvényesülése képezé a fejlődés legfőbb mozzanatát. Ez vonul végig vörös fonalkép mindazon állami alakulásokon, melyek a Kelet szellemének befolyása alatt azonos irányt követtek.

Az egyéniség érzete Keleten mindenkor kizárólagos jelleggel bírt. Föltétlenül óhajtott érvényesülni, és ha a küzdelemben erőteljesebb egyéniségekkel ez nem sikerült, inkább meghajolt, vagy megtört, de meg nem alkudott soha. Sőt szorgosan őrizkedett minden oly engedékenységtől és kibéküléstől, mely az egybeolvadás alapján az erősebbnek s a gyöngébbnek egyen-

letes jogkört biztosít, de egyszersmind eltörli az utóbbinak s legtöbb esetben mindkettőnek eredeti jellegét.

Már a társadalmi lét első lépcsőjén, a családban látjuk megvalósulni ezen irányt. Keleten a férfi és a nő között sehohsem fejlődött az egyenjoguságon nyugvó családi viszony. Az erősebb egyéniség, t. i. a férfié saját hatalmi köréből nem engedett semmit a gyöngébbnek, a nőnek, sőt azt teljesen háttérbe szorította. A nő pedig nem folytatá az egyenetlen küzdelmet, hanem zúgolódás nélkül meghajolt a férfi fölénye előtt. A többnejűség, az elzárkózott életmód, a fátyolozás, természetyszerű következményei voltak a nő alárendelt helyzetének. Az eszményi szerelem s az a kiváló gyöngédség a nők iránt, mely a Kelet összes költészetét átlengi, nem bírt befolyással a nő társadalmi állására. Nem egyéb az, mint az erősebbnek, a hatalmasnak gyakran jóindulatú, de mindig némileg kicsinylő számalma a tehetetlen, az önállóságot, az önelhatározást teljesen nélkülöző lény iránt. A férfi akarata, sőt szélsője, szabta meg a nőnek egész életrendjét s ha annak föltétlenül aláveté magát, úgy számíthatott urának elnézésére, sőt gyöngédségére is. Így volt ez a mívelt görögöknél is, habár talán kevésbé ridegen mint Ázsiában. Aristoteles csak a közérzületet tolmácsolta, midőn a nőt alsóbb rendű lénynek nevezé. Valóban, a szokás s a törvényes intézkedések görög földön a nőt majdnem minden jogtól megfosztva, teljesen a férfitől tevék függővé az élet összes viszonyai-ban. És ha mégis egyes nők olykor nagy szerepet játszottak a görög társadalomban, a befolyást, melyet tényleg gyakoroltak, nem jogosultságuk elismerésének köszönheték. Egyedül azon körülményben leljük

annak magyarázatát, hogy a görögök épen úgy, mint a Kelet szellemének hódoló népek mind, tisztelettel meghajoltak a kiválóbb egyéniség előtt, bármely tulajdon képezte is a kiválóság lényegét: testi erő, erélyes jellem, ügyesség, fenkölt műveltség vagy az idomok szépsége.

Mint a családban, úgy az állami képződés terén is az egyéniség érzetének túltengése volt a leghatalmasabb tényező Keleten. A külső kényszer hatása alatt törzsek s ezekből azonos nemzetiségű népek keletkeztek. De alig, hogy elérték azon határt, a melyen belől a nép-egyed létezhete épen csak biztosítva volt, azonnal föl is kerekedett a kizárólagos egyéniségi érzet, mely minden további tömörülést végkép megakadályozott. Az ekkép alakult nemzetiség nem áldozott fel mások kedvéért önként semmit sem egyéni tulajdonaiból, fölényéből, féltékenyen megőrzé saját egyéniségét. E fejlődési módozaton alapultak a nemzetiségi államok; ebből értjük meg azoknak sajtáságos jellegét. De másfelől épen e szívósságnak köszöni az ókor keleti nemzetiségei közül egy néhány a hosszú fennmaradást annyi viszontagság daczára s a feltámadást a százados szendergés, sőt még a látszólagos megsemmisülés után is.

A Kelet államaiban, épen az egyéniség érzetének kizárólagos jellegénél fogva, egyéni szabadság nem fejlődhetett sohasem. A szabadság legteljesebb mértéke is, melyet az egyes ember az állami kötelék felbontása nélkül élvezhet, csak korlátolt lehet. Kölesönös lemondás és megegyezés alapján kell kitűzetniök azon határoknak, melyeken belől az egyén szabadon érvényesülhet, a nélkül, hogy másokat a szabadság hasonló

foku gyakorlatában akadályozna. A Keletnek ridegen elzárkózó egyéniségi érzete azonban ily lemondásra és megegyezésre nem volt hajlandó. Teljes és korlátlan hatáskört igényelt a maga részére s ha ezt el nem érheté, visszahúzódott.

Ezen irányzathból önként következett, hogy Keleten az állam, mint legerősebb egyéniség, nem tűrheté meg polgárainak egyéni szabadságát. És valóban Keleten az állami beavatkozás és rendezés mindenütt a legkiterjedtebb mérvben szerepel. Így volt ez még a szabadságnak úgynevezett classicus földén, Hellásban is. Az állam teljesen háttérbe szorítá az egyént. És hogy mennyire megfelelt e viszony az általános fel fogásnak, annak legfeltűnőbb bizonyítékát abban lel jük, hogy azon számtalan belső küzdelem és mozga lom közepett, melyek annyiszor megrendíték a keleti államok lételét, soha sem találkoztunk oly törekvés sel, mely az egyén jogainak biztosítását vagy jog szerű hatáskörének tágítását tűzte volna ki célul. Nem is lehetett ez máskép, mert hiszen Keleten nem az álta lános jogszabályok s nem is a közös megállapodás által létrejött intézmények képezték az államban azt az erőt, mely előtt mindenkinek egyaránt meg kellett hajolnia, hanem egyes kiváló egyének korlátlan aka rata, kik az uralkodó osztály vagy nemzetiség nevében gyakorolták a legfőbb hatalmat. És ezért nem csodál kozhatunk azon, hogy Görögországban még a legfej lettebb demokraczia is időről-időre oly könnyen átcsa pott a tyrannisba, és, hogy virágzásának tetőpontján is folyvást egyes kitünő férfiak vezérlete alatt állott, kiket a történetírás nem nevez ugyan zsarnokoknak, de kik tényleg a legönkényesebb fejedelmek voltak.

Az a hatalmasan működő erő, mely a társadalmat s az államot a legkülönbözőbb népeknél is ily egyenletes fejlődésre készteté, szükségkép a népjellem alakulására is kiterjesztette azonosító befolyását. Valóban az ókori Kelet nemzeteinél, fajkülönbség nélkül, bizonyos vonásokat találunk, melyek valamennyivel közösek.

Szivós ellenállási képesség a passzivitásban, de a kitartó és cselekvő erély csekélyebb mértéke; élénk hajlam a szemlélődő megfigyelésre, másfelől pedig kisínylése a gyakorlati élet követelményeinek; ravaszság a köz- és magánélet összes viszonyaiban, mint a gyengébbnek egyedüli természetes fegyvere az erősebb ellen; kegyetlenség a becsmérelt és gyűlölt idegenek iránt, miről még a görögök hadijoga a műveltség legfényesebb korszakában is oly szomorú tanúságot tesz; az egész államot, mint a politikai, jogi és nemzeti egység fogalmának összeségét felölelő hazaszeretet hiánya, és legfeljebb csak a szülővárosért, a törzsért, a legszűkebb értelemben vett nemzetiségért való lelkesedés; — mindezen tulajdonok egyaránt jellemzik azon óriási nép-egyveleget, mely az Indusól a Saharáig, a Kaspi tengertől az Adria keleti partjáig hullámzott, ősidőktől fogva azonos fejlődési irányt követve.

De ha a Kelet valóban áthatott Európába, ha még a görögök is meghódoltak ellenállhatatlan hatalmának, hol keressük hát a népet, melynek körében először nyilvánult a Nyugot szelleme, ellentétben a Keletnek annyi különböző fajt átfogó, oly nagy területre kiható szellemével? Önkénytelenül Róma felé fordul tekintetünk.

IV.

Ismeretlen időben, különböző eredetű népek középett, város keletkezik a Tiber partjain, úgyszólván észrevétlenül. A származás, a hit, a szokások által szorosan a közel lakó népekhez fűzve, de mégis azoktól függetlenül alakul meg az új telep. Eleinte a kezdetleges lét kicsinyes viszonyai között vergődik. Majd összeütközésbe jut a szomszédokkal, mint támadó vagy megtámadott. Sokáig változó szerencséivel küzd, de soha el nem csügged. Daczára a megrendítő csapásoknak, folyvást erősödik. Azután átlépi szűk határait és hódítva nyomul előre. E pillanattól kezdve befolyása és hatalma nőttön-nő. Az egykor kicsiny községből állam lesz, mely már egész Itáliát magába foglalja. Végre mint óriási birodalom jelenik meg előttünk Róma. Uralma három világrészre terjed ki.

Megragadó, nagyszerű alakulás, de nem szokatlan az emberiség történetében. A fejlődés mindenkor csak fokozatos lehet. E tekintetben tehát Róma nem áll egyedül. És nem képez kivételt a terület nagysága, a hatalom mérve sem. Az évezredek folyamában voltak időről-időre birodalmak, melyek e részben Rómát megközelíték, sőt talán túl is szárnyalták. Nem e mozzanatokban rejlik tehát Róma világtörténeti jelentősége. Fontosabb ezeknél s bámulatunkat nagyobb mérvben felkölti az a tény, hogy a sajátos fejlődési módozat, mely a társadalmi és állami képződés terén Rómában jelentkezett először, nem enyészett el, midőn megsemmisült az állam s eltűnt a föld színéről maga a római nép is. Ama nagy forrongás után, mely az óvilágnak véget vetett, s melyből Nyugat-Európa bontakozott ki, mint uralkodó földrész, ismét feltaláljuk a

régi Rómának szellemét. Átalakuló, sőt újonnan képződő népek kénytelenek voltak e szellemnek meghódolni, mely mind szélesebb körre terjedvén ki, végre mindazon nemzeteket áthatotta, melyek jelenleg a Nyugot egyetemes irányát követik. Ezen, századokra kiható befolyásban, ezen folyvást működő erőben rejlik Róma nagysága, ez biztosítja számára az örök város nevét.

Valóban a Nyugot szellemét, úgy mikép az a Kelettel ellentétben nyilvánul, Róma teremte meg, ott nőtt az nagyyggyá, onnét áradt szét a világra.

De kérdezhetjük talán, vajjon ama fejlődési irányzat, mely Róma sajátos jellegét képezi, a római népben támadt-e vagy csak már előbb létezett tényezők eredménye volt-e? A népek életében, épen úgy, mint a természet országában, az a mi van, kétségkívül mindenkor szükségszerű folytatása annak, a mi volt. De a jelen és mult között vajmi ritkán sikerül kimutatni a valódi okozatos összefüggést. Bizonyára a római nép sem a véletlen vagy valamely önmagából kiemelkedő erő által tereltetett azon irányba, melyet soha többé el nem hagyott. De azért hasztalan fáradság lenne kimutatni az okokat, melyek Róma sajátosságos fejlődését előidézték. Nem találjuk fel azokat a népek életében, melyek közepett Róma épült. Italia sorsáról a régibb időben hallgat a történetírás. Inkább csak sejtünk lehet tehát, hogy Etruriában, az itálok törzseinél s a tengerparti görög városokban, az államképződés lényegileg nem különbözött Phönikia és Hellás hasonnemű viszonyaitól. Igaz, hogy a latin szövetség, az etrusk egyesülés szorosabb politikai létet alkottak, mint Hellás apró államainak foederatiói. És az úgynevezett Nagy-Görögországban, noha még csak elmo-

sódva, az egységes állam eszméje is felesillámlott már, melyről az anyaország még álmodni sem mert. E jelenségek a Kelet nézeteitől némileg eltérő felfogásra valának. De mindez nem volt képes kiforni s élesen körvonalzott alakot soha sem öltött. Italia földét Róma megjelenése előtt épen úgy jellemzé az állami szétदारaboltság, még ugyanazon faj körében is, mint Görögországot.

E földön, e népek között keletkezett Róma. Az újabb kor tudományos kutatásai a mesék országába helyezék az első századok hagyományos eseményeit. Az isteni Romulus, a bölcs Numa, a zsarnok Tarquinius, Brutus, a szabadság eszményi hőse, s mindazok a nagy alakok, kiket megszoktunk bámulattal, sőt némi félelemmel nevezni, ma már csak mint ingadozó árnyak vesznek körül bennünket. Róma sajátos szellemének megalakulására nem vet tehát világot az első időszak szétfosló története sem. De a hagyományos mondák sem lehetnek pusztán a képzelet önkényes szüleményei s ha nem szólnak is valóban megtörtént eseményekről, legalább jelképezik az állam benső fejlődésének fokozatos haladását. És ezzel meg kell elégednünk.

Még nincs eldöntve a kérdés, végleg megoldva talán nem is lesz soha, vajjon erőszakos foglalás, vagy békés megtelepedés által jött-e létre Róma, vajjon ugyanazon törzsből, vagy különböző fajokból származtak-e első lakói? De bármikép keletkezett is a város, abban legalább összhangzanak a vélemények, hogy ott épen úgy, mint Görögország apróbb államaiban, eleinte legalább szigoruan elkülönzött két osztály állt egymással szemben. Az egyiket azon nemzetségek

alkoták, melyek egymás közt ugyan a teljes egyenlőség alapján, de összeségökben kizárólag önmagoknak igénylék a vallási szertartások ismeretét és gyakorlatát, az államban pedig a rendelkezési jogot s a végrehajtó hatalmat. A másikhoz ellenben azok tartoztak, kik bár nem valának rabszolgák, nem részesülhettek ama jogokban és előnyökben. A görög és római viszonyok e feltűnő hasonlata mellett, mily nagy mégis a különbség, a fejlődésnek már e kezdetleges fokán.

Az uralkodó osztály ellen, a nép alsóbb rétegeiben támaszt kereső királyoktól származott-e az első lökés, mely Rómát az ellenkező útra terelé, vagy más valamely okból, ezt nem derítheti föl többé a történetírás. Az eredmény azonban világosan áll előttünk. És e részben a legfeltűnőbb jelenség kétségkívül ama küzdelem, mely plebejusok és patricziusok között már igen korán kezdődve, soha többé meg nem szűnt, s mely egyfelől a nélkülözött jogok megszerzésére, másfelől pedig a hagyományos kiváltságok épségben tartására irányult. A plebs eleinte csak a végrehajtó hatalomban követelt helyet magának. Majd midőn ezt elérte, részt öhajtott a törvényalkotásból is. Végre nem elégedett meg ezzel sem, hanem a hit szertartásainak gyakorlatában is osztozni kívánt. Nem egy általános forradalom vagy átalakulás szerzé meg a népnek e vivmányokat úgyszólván egy csapással, mikép ez Görögországban történt a demokraczia megalapításakor. Lassan és fokról-fokra nyomult be a plebejus elem, az állami jogosultságnak a patricziusok által féltékenyen őrzött szentélyébe. Gyakran hosszú elkeseredett vita folyt a két osztály között, olykor véres összeütközésekre került a dolog; de végre

is nem a fegyverek hatalma, vagy a sokaság súlya döntött, hanem a kellő pillanatban mindkét részről tanúsított okos engedékenység. Egyes néptribunok rogatiójában feltalálhatjuk már a plebejusok összes követelményeinek mintegy programját. És mégis a nép, az uralkodó osztály ellenállásával szemben, nem kísérté meg azokat egészkben egyszerre megvalósítani. Midőn legélesebbé vált az ellentét plebejusok és patricziusok között, épen akkor bekövetkezett rendszeren a békés kiegyezés. Mert amazok megelégedtek kivánalmaik egy részének teljesítésével, emezek pedig idejében letudtak mondani előjogaik némelyikéről. E kölesönös megalkuvás valóban a legeredetibb, a legérdekesebb vonása ama századokra terjedő tusának, melyet, ha szabad ily modern kifejezést használni, a világ legnagyobb alkotmányos küzdelmének nevezhetünk.

Keleten az egyéniségnek kizárólagos érzete nem tűrt meg egymás mellett különbözően határolt, de egymásba átnyuló jogköröket. A ki jogosultságra tartott igényt, azt egyedül és minden megszorítás nélkül óhajtotta gyakorolni. És ezért egyesek úgy mint osztályok és egész népek, mindenkor korlátlan, föltétlenül érvényesülő uralomra törekedtek.

Kezdetben a római állam is egyetlen osztálynak kizárólagos uralmán nyugodott. De a mint megindult a küzdelem plebejusok és patricziusok között, megváltozott teljesen az államképződés iránya is. A nép törekvésének végcélját nem a hatalom önkényes gyakorolhatása képezé, mint Keleten, hanem az államügyekben való részvételének biztosítása meghatározott módon és terjedelemben.

És ez Róma fejlődésének egyik legjelentékenyebb mozzanata. Mert e felfogásból mindenekelőtt az egymással szemben álló két osztály külön jogkörének szabályozása következett.

A viszony, mely ekkép az államot alkotó elemek között létrejött, valóban szerződészerű jelleggel bírt, mely mindegyiknek kijelölé helyét, de melyben sem föltétlenül uralkodó, sem föltétlenül elnyomott fél nem létezett.

Épen ezért a különböző osztályok sohasem olvadtak egybe. Idővel az egyik mind több és több jogra tett szert, a másik pedig mindinkább elveszté a jogosultság kizárólagosságát, a nélkül azonban, hogy egyszersmind jogaitól is megfosztatott volna. Mindkettő szabadon mozoghatott azon körben, melyet számára a kölcsönös megállapodás kijelölt.

Azt szokták ugyan mondani, hogy Róma állami szervezete, épen úgy mint az apró görög államoké, hosszú időn át aristokratikus volt és később, bár mérsékeltebb alakban szinte demokratikussá változott. Meglehet, de e hasonlat csak a külső jelenségekre vonatkozhatik. Rómában nem a körül forgott a kérdés, hogy az aristokratia vagy a demokratia neve alatt szűkebb vagy tágabb keretben, de mindig csak egy osztály gyakorolja a teljes suverenitást, az állami terület összes lakói fölött. Ellenkezőleg ott minden osztály külön jogkörrel bírt, melyet közös megegyezés folytán létrejött intézmények biztosítottak. És ezért Róma történetében nem az osztályok versengése a kizárólagos uraloméért, hanem jog és törvény képezik az állami fejlődés leghatalmasabb tényezőit. Oly fogalmak, melyeket a Kelet ily értelem-

ben soha sem ismert. A törvényes rend védőszárnyai alatt minden római, osztálykülönbség nélkül, az állam jogosult polgárának vallhatta magát. A büszke mondás: *romanus sum civis* egyaránt megilleté a patricziust és a plebejust. Nem csodálkozhatunk tehát, hogy az összes római nép oly határtalan tiszteletet tanúsított a törvény rendelkezései iránt, gyakran még akkor is, midőn azok a legjogosabb követelményeknek utját állották, vagy legalább megnehezíték létesüléseket. De másrésről ép oly természetes, hogy a római államban, mely a nép minden rétegének bizonyos mérvű jogokat és cselekvési szabadságot biztosított, az állam általános érdeke, a közügy, minden osztálynál lelkesült támogatásban részesült. Valóban a közügy képezte Rómában az állami élet súlypontját. Ez volt az a hatalmas erő, mely maga körül csoportosítván a különböző osztályokat, együttes működésre készítetvé őket a közös haza érdekében. A római állam *respublica* volt, a polgárok összeségének közös ügye, s az is maradt mindvégig, daczára az idő folytaival bekövetkező nagymérvű átalakulásoknak.

De bár Rómában mindenkor a köztársaság java volt is a vezérelv, mégis az állam épen oly kevésbé nyomta el az egyént, mint ahogy egyetlen osztály sem igényelt korlátlan uralmat a többiek fölött. Az állam maga is a jogosság s a törvényesség fogalmán alapulván, ki kellett ennek az egyénre is terjeszkednie. És csakugyan az egyéni szabadság, mely Keleten mindenütt, még a görögöknél is hiányzott, erőteljesen fejlődött Rómában. Téves lenne azonban azt hinni, hogy az egyén jogainak elismerése gyöngíté az államot. Az állam mindenhatósága nem föltételez egy-

szersmind erős állami hatóságot. Csak a hol az alkotó elemek lételét jog és törvény védi, válhatik az állam is igazán erőssé. Róma nem csak nagyobb hatalmat, de nagyobb szívósságot és ellenállási erőt is volt képes kifejteni, mint a Kelet legfélelmesebb birodalmai. Nem is a kívülről jövő csapások döntötték meg végre, ezek csak sietették a kikerülhetetlen enyészetet. Összeroskadt önmagában, a megváltozott létföltételek súlya alatt.

De a szellem, mely Róma fejlődésének irányt szabott, nem veszett el a világra nézve. Elhomályosodva bár a sötétség századaiban, sőt látszólag megdermedve a hosszas küzdelmek alatt, újra és újra fölébredt, s mélyen behatolva a nyugoti nemzetek öntudatába, megteremté végre azt, a mire a művelt Európa oly büszke, a jogi államot.

Az a fejlődési irány, mely a belső állami szervezetben, a kizárólagosság mellőzésével, a fokozatos jogosultságot emelte érvényre, az állam külső alakulásában is érezteté hatását.

Az idegeneket Rómában sem kedvelték, de oly legyőzhetetlen ellenszenv, mint Egyiptomban, a zsidóknál vagy még a görögöknél is, nem létezett iránatok. A római állam nem zárkózott el ridegen szomszédaitól; sőt valahányszor saját érdeke megkívánta, azoknak nemcsak készségesen menedékhelyet adott, de még polgárai sorába is fölvevé őket. A környék önálló városaiból már igen korán nagy számmal telepdek át Rómába, a társadalom különböző rétegeihez tartozó elemek, és csakhamar egybeolvadtak előbbi állásukhoz képest a patricziusokkal vagy a plebejusokkal. Bámulatos türelmességgel s mintegy ösztön-

szerü előrelátással plántálta át Róma, saját területére, a szomszédos népek istenségeit. E körülmény nem csak megkönnyebbité, de nagy mérvben előmozdítá a beköltözködést, mert ama régi korban, midőn a házi tűzhelytől kezdve a társadalmi és állami lét összes viszonyain át, a vallási nézetek oly nagy befolyást gyakoroltak az ember életére, a haza fogalma tulajdonkép azon földhöz tapadt, a hol a családi és nemzeti istenek ütötték fel tanyájokat. Gyors emelkedését Róma legnagyobbrészt kétségkívül az idegenek felvételének és beolvasztásának köszöni. De feltekinthetjük e törekvést később is, midőn már saját határain túl, hódítások által kezdé terjesztetni hatalmát és befolyását. A latin városoknak, majd az itálokak adományozott jog, szorosabban fűzte Itália különböző népeit Rómához, mint a tényleges uralkodás.

Róma egybeforrasztó ereje azonban nemesak a félszigetre terjedt ki. Tagadhatatlan ugyan, hogy különösen a távolabb eső tartományoknak súlyos elnyomatást kelle szenvedniök. A kormányzók önkénye határt nem ismert. De bármily terhes volt is a meghódítottak sorsa, azokat legalább, kik közülök római polgári jogra tettek szert, minden önkény és hatalmaskodás ellen megvédte a római törvény. Pál apostol egyszerű kijelentése, hogy római polgár, megmenti őt a kúpadtól, mely Claudius Lysias tribun parancsára már készen állott. Nem csoda tehát, hogy a tartományokban is mind többen igyekeztek elnyerni e büvös erejű polgári jogot, mely birtokosának annyi előnyt, oly hathatós oltalmat biztosított. És ezért mindazok, kik e jogot élvezték, bármely pontján lak-

tak is az óriási birodalomnak, bármely népből származtak is, nem szülőföldüket tekinték többé hazájokul, hanem Rómát s megfélelkezve eredetökről, nyelvökről, ősi szokásaikról, büszkén nevezték magokat rómaiaknak. Az első eset volt ez a világtörténetben, hogy különböző fajok, nem vesztvén el teljesen nemzetiségöket, az általános állami és magánjog hatalmas köteléke által összetartva, együttérző, ugyanazon czélokért lelkesedő, egységes politikai nemzetté egyesültek. Jogi állam és politikai nemzet, Róma szellemének valóban legsajátosabb alkotásai. És még ma is ezek képezik a nyugoti világ állami képződésében a legfőbb mozzanatokat. E kettős alakulási módozatban gyökerezik egyszersmind a hazának ama magasztos képzete, mely osztály és faj különbség nélkül kiterjedt az egész politikai nemzetre s a területre, melyen az, állami jogosultságát gyakorolta.

És mikép Rómában osztály az osztálylyal vagy az állam az egyénnel kölesönös engedékenység alapján méltányos alkura lépett, úgy már a család körében is a viszony férfi és nő között nem pusztán az erősebb egyéniség föltétlen érvényesülésén alapult. Igaz ugyan, hogy a nő helyzete, első pillanatra nem tűnik fel kedvezőbbnek, mint Görögországban. De ez csak látszat. A magánjog intézkedései, mint maradványai azon idő felfogásának, midőn Róma a környék népeiből megalakult, már igen korán ellentétbe jutottak az általános fejlődés irányával. Ez pedig ellenállhatatlan erővel rést tört az elavúlt szabályokon. A költők még a későbbi korban sem szüntek meg magasztalni a matrónát, ki guzsalya mellett szigoru elvonultságban tölté életét. E kép azonban nem felel

meg a valóságnak. A római nő szerette házát és családját, de nem zárkózott hárembe. Érdekekkel viseltett minden iránt, a mi a férfit érdeklé, és nem riadt vissza a nyilvánosságtól sem. Befolyást gyakorolt a politikára is, eleinte csak természetszerűen mint anya és feleség, utóbb minden tartózkodás nélkül egyletekben, a választásoknál, a legiók közepett. Ama szavak, melyeket a menyasszony férjéhez intézett, mielőtt új lakásának küszöbét átlépte: ubi tu Gaius, ibi ego Gaia, leghívebben jellemzik a viszonyt nő és férfi között a római társadalomban. E mondás valódi értelme: egyenlőség a kölcsönös becslés alapján, a tűzhely oltára előtt, osztozkodás a család jó- és balsorsában, a vagyon és ház kormányzásában; egyszóval részvétel a férfi minden ügyében. A családi kötelék által egymáshoz fűzött két egyéniség közül az egyik nem hajlik meg egyszerűen, minden akarat nélkül, a másik nem gyakorol korlátlan fölényt.

Mindkét fél közös érdekének, de egyszersmind külön jogainak elismerése és kiegyezés ezen az alapon, alkotó meg tehát a családot is. De a család keretén túl is feltaláljuk a mélyen ható különbséget, mely Róma és a Kelet társadalmait, daczára a meglepően hasonló vonásoknak, szétválasztá. A társadalom sehol sem képez szigoruan körülírt egyéniséget öntudatos ezélokka, és ezek megvalósítására a szükséges kellekkel. Nélkülözvén a kényszer eszközeit, hatása mindig csak erkölesi lehet. A Kelet merev egyéniségi érzete, mely csak a tényleges hatalommal bíró erősebb egyéniség előtt hajolt meg, ily hatás iránt nem bírhatott fogékonysággal. És ezért Keleten az egyén, ki az államhatalom előtt teljesen eltörpült, a társada-

lommal szemben majdnem korlátlan szabadságot élvezett. Máskép volt ez Rómában. Az az általános irány, mely az állami jogosultság keretén belül mindenütt megegyezést és ennek folytán erélyes együttműködést hozott létre, a társadalmi téren is legalább a külön nézeteknek kölcsönös figyelembe vételére vezetett. Hatalmas közvélemény támadt ekkép, mint az egyes nézetek összeségének nyilvánulása. Ily közvélemény Keleten nem létezett soha, és ma sem létezik. Csak a nyugoti nemzetek, Róma szellemének örökösei ismerik azt s fogadják el önként annak majdnem a törvény erejével bíró ítéletét.

A fejlődés egyetemes, azonos jellegét Róma társadalmi és állami képződésében mindenütt észlelhetjük tehát, de már kezdettől fogva ellentétben a Kelet irányával. Az örök harc, melyet e földön az erősebb a gyöngébbel vív, sohasem eredményezte Rómában az egyiknek teljes megsemmisülését, a másiknak korlátlan uralmát. Keleten az általános irányt az egyéniség kizárólagos érzete szabta meg, ennek követelményei szerint alakult állam és társadalom, Rómában ellenkezőleg az emberi természetnek azon vonása birt túlsúlylyal, melyet talán társulási hajlamnak nevezhetünk, és ez gyakorolt döntő befolyást az összes viszonyok alakulására. Az ellentétes törekvések megújuló küzdelme mindenkor megalkuvásra, kiegyezésre vezetett. Az eredmény pedig az állam összes alkotó elemeinek általános, bár nem egyenlő, de egyaránt biztosított jogosultsága volt.

Róma és a Kelet ellentétes felfogása még a rabszolgasággal szemben is érvényesült, ámbár ez vala az ókor egyetlen intézménye, mely úgy eredetét,

mint szervezetét illetőleg mindenütt ugyanazon alakban jelentkezett. A rabszolga nem bírt sehol a legcélszerűbb joggal, nem személy volt, de tárgy, urának valóságos tulajdona. A különbség ennél fogva nem is magában az intézményben, hanem csak a bánásmódban nyilvánult. Bármennyire visszásnak lássék is, tagadhatatlan tény, hogy Keleten, az önkény hazájában, a rabszolga sorsa sokkal enyhébb volt, mint Rómában, hol oly hatalmasan fejlődött a jogérzet. A merev elkülönzés azonban s a gyöngébbnek önkéntes meghódolása az erősebb előtt, oly áthághatatlan korlátokat vont Keleten a társadalom egyes rétegei között, hogy e korlátok ledöntése sem a törekvés, sem az aggodalom tárgyát nem képezheté. Szükségtelemmé vált tehát a túlságos szigor, a biztosság érzete tért engedett a könyörületnek. Róma más úton haladt. Ott, hol kölesönös engedékenység jellemzé az egész fejlődést, a szelidség azok irányában, kiknek örökre minden jogkörön kívül kelle maradniok, gyöngeség lett volna. Kiméletlenül, sőt gyakran kegyetlenül bánt ennél fogva a római polgár rabszolgáival. De másfelől Keletnek nem is volt soha Sparta.

V.

A lét összes viszonyaiban mindenütt erőteljesen nyilvánultak tehát az ellentétek, melyek az emberiség két nagy áramlatát ősidők óta jellemzik. Csak egy pillanatra látszottak azok elsimulni. Midőn Róma hatalmának tetőpontját elérve, uralmát az atlanti Óceántól, éjszaki Afrikán s egész Európán át, messze a syriai és kis-ázsiai partokon túl kiterjeszté, az egységessé vált birodalomban, az állam, a nemzet,

az intézmények, a jog, a szokások s még a nyelv egysége is megvalósulni látszott. De bármily nagy volt is Róma befolyása, nem mérkőzhetett az erővel, mely Keletet a Nyugottól elválasztá. A teljes egybeolvadás mulékony káprázat maradt, s a Kelet szelleme csakhamar ismét érvényesült régi határai között.

Már Septimius Severus császár fiai foglalkoztak az óriási birodalom megosztásának eszméjével. Egyfelől Róma az európai s a nyugot-afrikai részekkel, másfelől pedig Alexandria vagy Antiochia Egyptommal s az ázsiai tartományokkal képezték volna a központokat. E terv nem sikerült. De azon idő óta mindinkább előtérbe nyomúl a Kelet s a Nyugot versengése. Konstantin már Byzanczba helyezi át a birodalom súlypontját s ez által felszabadítja a Keletet Róma tulnyomósága alól. De Konstantinápoly nem birt versenytársának összpontosító, egybeforrasztó erejével s a megosztásnak szükségkép be kelle következnie.

A római birodalom széthullása keleti és nyugoti félre, kétségkívül egyike a legfontosabb eseményeknek a világtörténetben. Nem a véletlen, nem is a vetélkedő fejedelmek nagyravágyása, hatalma vagy gyöngesége jelölte ki az újonnan keletkező birodalom határait. Több meghíúsult kísérlet után végre mind-egyik azon a területen alakult meg, melyen már századok előtt a Kelet és Nyugot szelleme éreztetéek hatásukat. És még ma is, annyi viszontagság után, annyi eltűnt nemzet romjain, oly sok új nép közepett, Kelet és Nyugot között az a földrajzi vonal képezi a határt, melynél egykor Arcadius és Honorius birodalmai érintkeztek egymással. És az ellentétes két

irány továbbra is e kettős körben gyakorolta befolyását, mindegyik sajátos jellegének megfelelőleg.

Byzancz, mint állam, ezer évvel túlélte Rómát. A kép, melyet Byzancz erkölesi romlottságáról s értelmi tehetetlenségéről a Nyugot történetirói vázolnak, nem csak túlzott, de sok tekintetben valótlan is. Férfias erély, műveltség és önzetlen hazafiság nem hiányzottak a keleti birodalomban sem. A folyvást növekvő hanyatlás tehát nem lehetett csupán a belső elfajulásnak szükségszerű következménye. A byzanci birodalom egy nagy tévedésen alapult. Róma hagyományát óhajtotta folytatni; a nagy egységes állam, az egységes politikai nemzet volt az eszmény, melyre törekedett. De e cél nem valósúlhatott meg azon a területen, melyet a birodalom magába foglalt s a görög nép, mely ott mint uralkodó szerepelt, nem volt képes azt kivívni. A Kelet szelleme nem tűrt meg ily irányu fejlődést. Byzancz gyakran legyőzte ugyan a betolakodó barbárokat, egyes törzseket végkép kiirtott, de a népek közül, melyek fegyverrel vagy békésen lakhelyekre tettek szert a birodalom határain belől, egyetlen egy sem vált byzanczivá. Sőt épen maga a görög elem mindinkább háttérbe szorult. A mily mérvben fogyott tényleges hatalma, oly mérvben vált szűkebbé a terület is, melyen létezett. És midőn megszűnt uralkodó nép lenni, midőn elveszté a suverenitást, befolyása is csakhamar megsemmisült. Ekkor tűnt ki, hogy bár századokon át a félvilágnak parancsolt, önmaga nem volt képes tért foglalni. A byzanci görögök politikai nemzetet nem alkottak soha, daczára az intézmények rómaiak formáinak. Mint az ókorban úgy a keleti birodalom idejében is, a görög faj csak

nemzetiség maradt, csak nemzetiségi államot tudott teremteni. Hosszú uralma alatt, nagy befolyásának korában is csak látszólagos volt terjeszkedése. A keleti birodalom megdőlte után, de még ma is, épen ott találjuk a görögöket, a hol régente: a félszigeten, az ióni s a Marmara tenger partjain, a szigeteken s Egyptom legéjszakibb kikötőjében. De e szűk keretben egy pillanatra sem szakad meg lételök, s bár módosúlva, sokat és sokszor, mint különálló nemzetiség támadnak fel újból a jelenkorban.

És ha körütekintünk a Balkán félszigeten, hasonló jelenséget észlelhetünk más népeknél is. A bulgárok és szerbek, eleinte a birodalom közvetlen alattvalói, majd csak hűbéresek, végre független államokat alapítanak. Folytonos harcokat vívnak Byzanceczal, szomszédjaikkal, de legtöbbször egymás között. Az osman fegyverek diadalmas előnyomulásának azonban nem tudnak ellenállani. Erejük végkép megtörik, és századokon át még nevöket is elfelejti a történetírás. De bár ismeretlenül, tényleg tovább élnek, s nem olvadnak be a hódító fajba. És ime a legújabb időben külön-külön ismét öntudatos létre ébrednek, épen úgy, mint kilencszáz év előtt. A békés együttlét s a hosszas küzdelmek, a hatalom gyakorlása s az elnyomtatás sanyarúságai nem voltak képesek egybeforrasztani e két nemzetiséget. Mindegyik híven megőrzé egyéniségét, s e rokon fajok, bár sokszorosan érintkezve egymással, ma ép oly elkülönített népegyedeket képeznek, mint Simeon császár s a Nemanják korában. És fenmaradt a Balkán félszigeten az albán faj is, meg nem törve az egymást követő hódítások, a hit és a kormányzat változandóságai által.

A Kelet szellemének hatását ismerhetjük fel mindezen jelenségekben. E szellem saját körébe vonta utóbb az osmanlikat is. A leglényegesebb vonások, melyek a török állam képződését és fejlődését jellemzik, nem a török nép, nem is a turáni faj sajátos irányában, sőt még az izlam befolyásában sem gyökeresnek. Ha elfogulatlanul vizsgáljuk a mohamedanizmus tanait, azon meggyőződésre kell jutnunk, hogy azok nem mint ok, legfeljebb mint okozat szerepelnek a társadalmi és állami alakulásokban. Az islam magában véve ép oly kevésbé követel nemzetiségi államokat, mint a hogy nem zárja ki a magas szellemi műveltséget s a művészetet. Az arabok emelkedésében és hanyatlásában sem a hit volt a főtenyező, hanem a Kelet egyetemes iránya. És ezt követte a török nép is. Az osman birodalomban a hódító fajt látjuk feltétlenül uralkodni; a meghódított népek nem vétettek fel az állami jogosultság körébe, de azért sem erőszakkal, sem az intézmények hatalma által nem kényszerítettnek hitök és nemzetiségök elhagyására. Politikai nemzet nem képződik tehát, az államot a hódítók s a meghódítottak egymás mellett vagy egymás fölött élő külön nép-egyedei alkotják. A legteljesebb nemzetiségi államalakulás ez, a Kelet szellemének megfelelőleg, úgy, mikép az már az ókor népei között nyilvánult.

Az európai Kelet azonban nem szorítkozik egyedül az osman birodalomra, vagy a Balkán félszigetre. Kiterjed messze éjszakfelé s átfogva Oroszországot, a Kárpátoknál enyészik el. A nyugot-európai elemek, melyek pár száz év óta sokszor döntő befolyást gyakoroltak ama nagy éjszaki birodalom kormányzatá-

ban, s a műveltebb osztályok időről-időre fellobbanó lelkesedése Európának böleseleti és politikai tanai iránt, nem voltak képesek a Nyugot szellemét átültetni az orosz nemzetbe. Igazuk van az orosz írónak, kik hazájok és Európa fejlődési iránya között áthidalhatatlan mélységet látnak. Az orosz nép jellemében és gondolkozási módjában kétségkívül számos eredeti vonást találhatunk. De másfelől nem tagadható a közel rokonság a Kelet felfogásával. E rokonságban rejlik azon meglepő jelenség magyarázata is, hogy oroszok és törökök, daczára a százados ellenségeskedésnek, mindenkor könnyebben és jobban megértették egymást, mint a nyugot-európai nemzeteket, még ha ezek szövetségeseik voltak is.

A Kelettel a Nyugot fejlődése áll szemben. A római állam megszűnt létezni, midőn Byzancz még alig kezdte meg hosszú életét. De nemesak az állam enyészett el, a nép és annak nyelve is eltűnt, feloszlott. És mégis, midőn ez az óriási hatalom megdőlt, a Nyugot különböző népei, régiak és újak, nem folytatták félbeszakított lételőket és nem is tömörültek a nemzetiségi képződés alapján. Lassanként bár, de feltartóztathatlanul nemzetek képződtek Nyugot-Európában, a legkülönbözőbb fajok vegyülékéből. A legtöbbnél elmosódtak a nemzetiségi sajátságok, és noha megszabadultak Róma uralmától, annak befolyása maradt nálok túlnyomó még a nyelvek alakulásában is. A francia és spanyol, az olasz és portugál nép ereiben valószínűleg kevés latin vér folyik. Kelták és góthok, frank, longobárd és normann törzsek váltakozó összetételéből jöttek létre az újabb kor ezen nemzetei. De Róma mindenható szelleme valameny-

nyinél áttört a nemzetiségi fejlődés szűk korlátain és saját képmására alkotta meg őket. Még ott is, hol a távolság, vagy egyéb okok a latin nyelv hatását megbéníták, a germánok, az angol-szászok s a skandináv népek között, legalább a társadalmi s állami képződésnek adta meg Róma az irányt. A német nemzetiségű római szent birodalom nem pusztá czím volt, nem csupán visszaemlékezés az örökre letűnt, egykor annyira bámult világhatalomra. Róma állami felfogásának hagyománya rezgett tovább e névben. Valóban, bármily nyomorult volt is az alsóbb rétegek sorsa, még a középkor legsötétebb századaiban sem találunk Európában oly viszonyt az uralkodó s az elnyomott osztályok között, mint Keleten. Mindenütt felcsillámlik már a jogszerzésre, a jogbővítésre irányzott törekvés. És legtöbbször magok a fejedelmek állanak a mozgalom élére és igyekeznek nemcsak megvédeni a népet, hanem annak lételetét jog és törvény által biztosítani. Épen úgy, mint a hagyomány szerint Róma népies királyai: Tullus Hostilius és Servius Tullius.

Igaz, hogy az egyes nemzetek sajátságaihoz képest s a külső viszonyok hatása alatt, más és más alakban jelenik meg előttünk a nyugot-európai államok szervezete. De a lényeg mindnyájoknál ugyanaz. A folytonos küzdelem a különböző osztályok között, mely Nyugat-Európa társadalmi és állami fejlődését leginkább jellemzi s mely annyi szenvedést, oly sok véres forradalmat szült, változott jelszavak alatt még ma is végig hullámszik a vén földrész művelt nemzetein. E küzdelem nem teremtett ugyan sehhol sem teljes jogegyenlőséget, és nem volt képes mindenütt

kiirtani a nemzetiségi létnek végső maradványait De bár csak fokozatos, mégis általánosan elismert és érvényes jogosultságot szerzett az állam összes lakóinak, kik, tekintet nélkül a származás, a nyelv, a hit különbségeire, annak egyaránt polgárai, tehát a közös hazában egységes politikai nemzetet képeznek. Nyugot-Európa szellemének e nagyszerű vívmányai-ban, Róma ősi szellemét látjuk megvalósulni.

Ném áll ellentétben ezen iránynyal ama particularisticus államképződés sem, melyet az olasz és német földön még alig tíz év előtt észlelhettünk. Első pillanatra ezen állapot kétségkívül némi hasonlatot mutat a Kelet, különösen a régi Hellas állami alakulásaival.

De a szétdaraboltság Német- és Olaszországban, nem benső szükségességen, nem a népek ösztönszerű hajlamain alapult. Azon határok között, melyek jelenleg a német birodalom s az olasz királyság területét körülövedzik, daczára a különvált államocskák nagy számának, századok óta létezett már együttlérő, együttesen gondolkozó tömeg, mely csak nehezen türte a pusztán külső okok által előidézett és fentartott területi szakgatottságot. És ezért, midőn azon okok elhárítottak, létrejött azonnal az egyesülés könnyen és nem várt gyorsasággal. A particularismus ma már ott csak egyesek óhajtása vagy talán csak reménye, a nagy tömegre nézve azonban tárgytalan fogalom-má vált.

De tévednek azok, kik e két nagy átalakulásban csak a nemzetiségi eszme megvalósulását látják. A kizárólagos nemzetiségi érzet nem egyesít, hanem szétválaszt. Ridegen elzárkózva önmagába, inkább tü-

relmességet tanusít mások iránt, csak hogy ne kelljen velök érintkeznie. Így Keleten. Nyugot-Európa nemzetei nem türelmesek, sőt minden törekvésök az egybeolvasztásra irányul. De nem zárják ki a velök és közöttük élő másfajú népeket az állami jogosultság köréből. És ez által csak saját nemzetiségöket erősítik. Ma már Európában csak azon népek tarthatnak igényt a szilárd és hosszas államalkotásra, melyek az általános polgári jogosultság alapján inkább az együtt leélt történet emlékei s a közös intézmények, mint a nemzetiségi rokonság által egymáshoz *hagyot!* fűzve, politikai nemzetet képesek teremteni. A kik ezen iránynyal nem tudnak megbarátkozni, fenmaradhatnak ugyan még egy ideig, mint nemzetiségi oasisek, de önálló, erőteljes létre nem számíthatnak.)

Bármerre tekintünk tehát, mindenütt feltűnik a nagy különbség a Kelet s a Nyugot szellemének hatása között. De talán sehol sem oly meglepően, mint azon emlékezetes schismában, mely a keresztyén egyházat két részre szakítá. Az egyház alakulása, úgy látszik, szorosán egybefüggött a birodalom sorsával. Ennek megosztását, hosszas vajadások után, mintegy önként követi a vallási szakadás, melyből a nyugoti s a keleti egyház emelkednek ki, Róma és Byzancz körül csoportosúlva, mint egykor a kettévált birodalom. És e pillanattól fogva az egyházi s a politikai fejlődés ugyanazon az ösvényen halad. Rendkívüli szivósság; soha nem csüggedő erély; szigorú fegyelem; alkalmazkodás az állami hatalomhoz, de az államok szűkebb vagy tágabb határainak figyelembe nem vétele; valamennyi népnek egyenletes felkarolása úgy világi, mint hierarchikus szempontból, nemzeti-

ségi különbség nélkül; egyszóval nem annyira a részletek, mint az általános mozzanatok méltatása; és végre a hit alaptételeihez való ragaszkodás mellett megalakulás nemcsak a lényegtelen, de még a fontosabb kérdésekre nézve is; — e vonások jellemzik a nyugoti egyházat, megalapításának idejétől napjainkig. Így lett a római egyház az egész földgömbre kiterjeszkedő, egyetemes egyházzá, oly erős központi hatalommal, oly bámulatosan egyöntetű szervezettel, a minőről nem emlékezik a történet. Épen úgy Róma az egész akkor ismert világot egyesítve uralma alatt, megteremté az egyetemes politikai birodalmat. Róma szellemét öröklé az egyház, s mint amaz, úgy ez is e szellemnek köszöni nagyságát.

Oekumenikosnak nevezik a konstantinápolyi patriarchát. E cím azonban nem felel meg a valóságnak. Egyetemes keleti egyház tényleg nem létezett soha, mint ahogy ma sem létezik. Keleten az egyház magába zárkózva, mozdulatlanul áll évszázadok óta, nem csak a hitelveket, de a külső formákat illetőleg is, és mindenütt hozzásimúl az államot alkotó néphez. Egész sorát találjuk Keleten az önálló egyházaknak. Mert minden új államalakulás, a területen, melyre az uralkodó nemzetiség hatósága kiterjed, az egyház függetlenségét vonja maga után. Ekkép állnak fenn egymás mellett az orosz, román, görög s a legújabb időben a szerb, bulgár és montenegrói egyházak. A kötelék pedig, mely valamennyit a konstantinápolyi patriarchatushoz fűzi, még annál is lazább, mely egykor politikai tekintetben Byzancz és távolabb eső tartományai között létezett. Valóban úgy látszik, hogy a Keletnek szűk korlátok között mozgó

nemzetiségi iránya, még az egyház körében is érvényesült.

De nem csak a tényleges állapotokban, még a törekvésekben is felismerhetjük a Nyugotot a Keletől szétválasztó ellentéteket. A teljes demokrácia, mely Nyugot-Európában annyi vágy, annyi óhajlás végeztélját képezi, kétségkívül mást jelent, mint jelentett valaha Athénben, vagy ma is némely keleti államban, hol első pillanatra meglepően demokratikus formákat találunk. A külső hasonlat által azonban nem szabad magunkat félrevezettetnünk. A Keleten hajdan és most a demokrácia soha sem volt egyéb, mint egyenlőség a szolgaságban vagy az uralkodásban. Az a demokrácia ellenben, melyre Nyugot-Európa népei törekszenek: egyenlőség a jogos szabadságban. Még a legújabb idők hatalmas áramlata, a socialismus is, ha figyelmen kívül hagyjuk annak tulzó, sőt képtelen alakzatait, tulajdonkép nem követel egyebet, mint oly erős államot, mely eltüntetve a nemzetiségi és osztálykülönbségek végmaradványait, a leggyöngébbnek is biztosítja lételét és megvalósítja a mind erőteljesebben felhangzó jelzőt: a munka egyenletes jogosultságát. Talán mind ez csak utópia; de a socialismus még ily eszményi alakban sem létezik Keleten. A küzdelem ott nem a jogosultság, hanem csak a hatalom gyakorlata körül folyik. A legközelebbi cél tehát felforgatás sőt megsemmisítés, de nem alkotás. És ezért a nihilisták s a Nyugot legtulzóbb socialistái sem értik meg egymást soha teljesen.

Igy áll egymással szemben évezredek óta Kelet és Nyugot, mindegyik saját irányát követve válto-

zatlanúl. Az óriási mérveket öltő szellemi haladás, a tőke s az ipar folyvást növekvő hatalma utat tört már Nyugot-Európa szellemének, a föld legtávolabb vidékeihez. Az alig négyszáz éves Amerikában saját kép-mására új világot teremtett Európa. Australia földén is városok és tartományok keletkeznek európai minták szerint, európai szervezettel. És még Afrika titokzatos belsejéről is lehull a fátyol, oda is behatni kezd már a Nyugot fürkésző erélye. Csak a legközelebbi Kelet nem módosúl, csak ez őrzi meg híven hagyományos sajátosságait, eredeti jellegét. Vasutak és iparcikkek, az eltérő nézetek és szokások e hatalmas terjesztői s a politikai és jogi intézmények, melyeket Keleten az újonnan képződő államok a Nyugot nemzetektől kölcsönzének, maradandó hatást mindeddig nem gyakoroltak. Valóban úgy látszik, hogy nincs erő, mely a keleti passzivitás fölött győzedelmeskedhetnék. Meglehet; de e mozdulatlanságnak egyik s talán fő oka abban rejlik, hogy az európai nemzetek, melyek a Kelettel legsűrűbben érintkeznek, a nyugoti iránynak vezérei, legkiválóbb képviselői. Őket tehát legkevesebb érti meg a Kelet s egyszerűs mind az ő befolyásuk elől zárkózik el ösztönszerűleg a legaggodalmasabban. Ha a közvetítés egyáltalában lehetséges az emberi fejlődés e két iránya között, úgy e szerepre kétségkívül csak oly nép van hivatva, mely mindkettőt egyesítve magában, egyikkel szemben sem áll teljesen idegenül.

VI.

Ott, hol a Kelet a Nyugottal ős idők óta érintkezik s e két irány mintegy természetszerűen össze-

foly, ezer év előtt a magyar állam alakult meg. Még földrajzilag is Magyarország képezi az átmenetet az alföld nyílt rónáival s ama hatalmas folyóval, mely messze Nyugoton eredve, a távol Keleten végzi futását és hazánkon át két világot köt össze.

Keleti nép volt a magyar kétségtelenül, midőn beköltözött. Nem az ázsiai eredetben rejlik a keletieség jellege. Hiszen a nemzetek, melyek ma a Nyugot szellemének hódolnak, egykor mind Ázsiából jöttek ki. A korábbi vagy későbbi bevándorlás tehát magában véve nem bír fontossággal. Az ókor görögjei, kik annyi századdal őseink előtt foglalták el helyöket Európában, mindvégig hívek maradtak a Kelet egyetemes irányához. Ellenben az itálok rokon faja, mely valószínűleg a hellénekkal egyidejűleg hagyta volt el Irán fensikjét, a nyugoti fejlődés megalapítójává lett.

De keleti nép valánk az érzületet, a jellemet s a fejlődés egész irányát illetőleg. Azonban már igen korán nyugoti felfogás, nyugoti nézetek vernek gyökeret a magyar nép lelkében. E kettős hatás vonúl végig a magyar nemzet tíz százados történetén, nem versenyezve egymással, nem küzdve a fölényért, hanem együttesen s mindegyik saját körében bizonyos fokig érvényesülve. Vajjon csak nyugoti szomszédainknak, a harcban és békében gyakorolt természetes befolyása óvott-e meg bennünket attól, hogy teljesen el nem merültünk a Kelet áramlatában, vagy már magunkkal hoztuk az értelmet a Nyugot nézet-világa iránt, ki mondhatná meg! Bármilyen legyen is az ok, mely a magyar népnek sajátos irányát kijelölé, az eredményen ez nem változtat.

Nemzetségekből összetett törzsekre oszolva köl-

töztek be őseink új hazájokba, egy főnök vezérlete alatt. Az állam kezdetben a szűk keretű törzsszervezetben alapult. Amaz emlékezetes szerződés, melyet a hét vezér állítólag még Etelközben kötött egymással s melyet szeretünk a későbbi magyar alkotmány kiindulási pontjául tekinteni, voltaképp csak laza foederatio volt, és ha fenmarad, valószínűleg örökre megakadályozza az egységes állam képződését. A közösen elismert vezér hatalmát az egyenjogú törzsfőnökök sohasem engedték volna megerősödni, és Magyarország, ha ez irány túlsúlyra emelkedik, épen úgy többé-kevésbé független apró államokra hullt volna szét, mint egykor Hellas. De már a vezérek korában mutatkoznak nyomai a fejedelem küzdelmének e rendszer ellen. Azonban csak Szent Istvánnak sikerült azt végleg megtörni. A magyar nemzet fejlődésében nem létezik nagyobb szerű reform, mint az, a mely a nemzetiségi birtokot magán-birtokká változtatá s a törzs és nemzetségi főnökök előbbi hatáskörét megszorítva, őket azontúl csak a királynak teljesen alárendelt, bár hatalmas főurak gyanánt tekinté. A lázadások tehát, melyek első királyunk és közvetlen utódainak uralkodását nyugtalaníták, a régi hithez való ragaszkodás leple alatt, kétségkívül csak azon ellenszegülésben gyökereztek, melyet e politikai újítás előidézett.

Volt-e ezen nagyfontosságú átalakulásra befolyása ama ténynek, hogy a magyar nemzet a keresztyénséget nem Byzanczból, hanem Rómából fogadta el, e kérdést ma már alig lehet eldönteni. De az a körülmény, hogy a keresztyén hit Magyarországon a római egyház tanai szerint terjedt el, és pedig épen azon időben, midőn az egyházi szakadás létrejött s a

különbség Kelet és Nyugot között a vallás terén is élesebben nyilvánúlt, nem maradhatott hatás nélkül az általános fejlődésre.

A római egyháznak az uralom központosítására irányzott törekvése oly példa volt, mely a fejedelmet is utánzásra serkenté. Nem csoda tehát, hogy már Szent István a királyi hatalom erősbitését és önállóságát tűzte ki feladatául. De őseink nem vették át szolgailag a nyugoti formákat. Magyarország fejlődése mindvégig megőrzé eredetiségét. Nem is lehetett ez másképp ott, hol az eredmény két ellentétes irány egybeolvadásából jött létre.

Magyarország hódítás által keletkezett s a hódító faj föltétlen uralmat gyakorolt a meghódítottak fölött. E különbség azonban nem sokáig állt fenn ily ridegen. Magában a hódító fajban lassanként kiváltságos osztály képződik, míg annak nagyobb része alárendelt helyzetbe süllyed. A leigázott idegen fajok pedig nem záratnak ki összeségökbén az állami jogosultságból, mint egykor Spártában a heloták, hanem egyesek közülök felvétetnek a kiváltságosok rendjébe. Nem sokára hódítók és meghódítottak különbség nélkül az uralkodó s az alárendelt osztályban sorakoznak. De amaz sem képez egyenletes egészet. A kiváltságos rend keretén belől a fő és a köznemesség különböző hatáskörrel és előjogokkal bírtak, a nélkül azonban, hogy Magyarországon hűbéres rendszer fejlődött volna nyugot-európai minták szerint. A főurak, a törzs és nemzetségi főnökök utódai, természetesen csakhamar ellentétbe jutnak a köznemességgel, olykor a királylyal. Az ekkép keletkező küzdelem aztán nemcsak az alsóbb rendü nemesség jogainak

és befolyásának bővítésére vezet, hanem már a nép számára is némi biztosítékokat eredményez. Az ellentétek pedig nem annyira az összes kiváltságos osztályt megillető országos gyülekezeten nyilvánulnak, mint inkább a vármegyékben. Midőn a törzsszervezet megszűnt létezni, a vármegyei rendszer lépett annak helyébe, eleinte talán csak mint a király fensősége alatt álló katonai kötelék, de nem sokára kiterjeszkedve a polgári érdekekre is. És már az Árpád fejedelmek korszakának vége felé, növekedni látjuk a népies elem befolyását a vármegyékben. Később még inkább emelkedik annak fontossága a kiváltságos osztály mellett s a vármegyék közönsége már mindkettőt magában foglalja. Úgy látszik, hogy legerélyesebb királyaink ezen intézményben kerestek támaszt a nemesség túlkapásai ellen s épen ez okból igyekeztek mindinkább bevonni annak keretébe magát a népet. És kérdés: vajjon nem fejlődött volna-e Magyarországon az egyenletes polgári jog és szabadság sokkal előbb és talán nagyobb mérvben, mint Nyugat-Európa nemzeteinél, ha a mohácsi vész meg nem szakítja a természetszerű fejlődés folytonosságát. Ez idő óta a vármegyék már csak a kiváltságos osztály önfentartási és önvédelmi küzdelmének apró központjai gyanánt szerepeltek. Az éltető, az alkotó erő azonban kihalt belőlök.

A particularisticus törzsszervezet megdöntése hazánkban, kétségkívül a Nyugat erősödő szellemének diadala volt. A magyar nemzet közeledése a nyugoti felfogáshoz azonban nemcsak ezen mozzanatban nyilvánul. Idegen papok és lovagok, kereskedők és kézművesek özönlöttek be Magyarországra egyenként

és csoportosan s itt barátságos fogadtatásra találtak. Utóbb egész néptörzsek telepedtek meg közöttünk. Az a visszataszító ellenszenv az idegenek iránt, melyet a távol ókortól egészen napjainkig mindenütt feltalálunk a Kelet népeinél, úgy látszik, teljesen hiányzott a magyar nemzet jelleméből. Bizonyságot tesz erről az a rendkívüli tény is, hogy midőn kihalt az Árpád-ház, Magyarország több mint kétszáz éven át, egyetlen kivétellel idegen származásu fejedelmeket emel a trónra, és pedig nem külső kényszernek engedve, hanem folytonosan megújuló szabadválasztás alapján. Kelet államaiban idegen fejedelem csak hódítás, tehát erőszak által juthatott uralomra; önként és ellenszegülés nélkül csak a nemzeti fejedelmeket fogadta el a nép. A Deuteronomon (XVIII. 15.) így szól: »a te atyádfiai közül rendelj magadnak királyt, nem rendelhetsz magadnak idegen nemből való {férfit, a ki nem atyádfia.« E mondás megkapó rövidségében leghivebben fejezi ki a Keletnek rideg elzárkózását. Magyarország soha sem követte ezen áramlatot. Jellemző azonban, hogy az idegen fejedelmek sorában egyetlen egyet sem találunk, a ki Keletről származott volna. És, hogy mily erőteljes vala már ekkor a kölcsönös hatás Magyarország s a Nyugot között, semmi sem tanúsítja inkább, mint az a körülmény, hogy legmagyarabb királyunk a külföldi család ivadéka Nagy Lajos, és a legnyugotiabb a tisztán magyar eredetű Mátyás volt.

Egyáltalában minden nagyobb eszme, minden általánosabb mozgalom, mely Nyugoton támadt, Magyarországra is kiterjedt, a magyar nemzetet is magával ragadta. A nyugoti nemzetek gondolkozásá-

nak és érzületének egyöntetősége legelőször a kereszties hadjáratokban nyilvánúlt külsőleg is meglepő erélylyel. A kereszties hadjáratok nem hoztak létre közeledést, a Nyugot és a Kelet szelleme között, sőt ellenkezőleg, azt eredményezék, hogy a közvetlen szemlélet folytán a különbségek és eltérések még éle-
 sebben nyomúltak előtérbe. De épen ebben rejlett a nyereség Nyugot-Európára nézve. A Nyugot szelleme saját eredetiségének és erejének öntudatára ébredt, nem ugyan a Keleten nyert benyomások által ösztönözve, hanem inkább az ellentétek felismerésének következtében. Magyarország részt vett e nagy európai mozgalomban, s ez által még szorosabbá vált viszonya a Nyugot nemzeteivel. De egyszersmind az utolsó kereszttyén nép vala Kelet felé, mely a kereszties seregek számát szaporitá. A keleti kereszttyén államok, Byzancz, a szerb királyság, az orosz fejedelemségek csak tétlen nézők maradtak e küzdelemben.

Épen így Európa szellemi újjáébredésének, a renaissance-nak végső hullámai Magyarország délkeleti határainál törtek meg. Őseink nem járultak ugyan alkotólag a nyugoti művelődés tovább fejlesztéséhez, de nagy mérvben elsajátiták különösen a franczia és olasz kultura vívmányait. Keletre ellenben a renaissance szelleme nem hatott el soha.

És ama nagyszerű átalakulás is, a reformatió, mely az újabb kor kezdetét jelöli, Magyarországon talán még élénkebb visszhangra talált, mint Nyugot-Európa többi országaiban. A Nyugot ezen áramlata is hazánk keleti végpontjainál állapodott meg s enyészett el. Természetes ugyan, hogy oly újítás, mely a római egyház körében keletkezett és folyt le, nem

terjedhetett ki egyszersmind az ellentétes iránynak hódoló keleti egyházakra is. De még a példa sem hatott Keleten s nem idézett ott elő hasonló, habár független mozgalmat.

Keleti népből nyugoti néppé lettünk tehát, és teljes egyenjogusággal foglalhatjuk el helyünket az európai nemzetek sorában. De nálunk nem tűnt el egészen a keletiességnek minden vonása. A magyar nép jelleme, inkább mint felfogása, még mindig némi hasonlatot árul el az egyetemes keleti jellemmel. Majdnem megtörhetetlen szívósság a kívülről jövő hatások ellen, de kevesebb erély a kitartást, és hosszadalmas munkát igénylő önálló alkotásban, élénk újságvágy és ösztön a haladásra, azonban a komoly rendszeresség hiánya; erős hajlam a tünődésre és szemlélődésre, a nélkül, hogy az gyakorlati eredményekre vezetne: oly tulajdonok, melyeket a viszonyokhoz képest módosúlva ugyan, de az összes keleti népeknél minden korban feltalálhatunk. Az újítások őszinte óhajtása, de a mellett ragaszkodás a régi szokásokhoz és intézményekhez; egyeseknél már magas fokú általános műveltség, a szakismereteknek azonban, melyek a jelenkor értelmi haladásának tulajdonképpen alapját képezik, elhanyagolása; jó szándék és buzgó tervezés minden irányban, de eddig legalább az eredeti eszmék terén nem nagy termékenység; — e jelenségek, melyekkel gyakran találkozunk a magyar társadalom életében, csak természeteszerű következményei amaz általános tulajdonoknak. De nemcsak a népjellemben mutatkoznak még egyes keleti vonások, feltűnnek azok itt-ott az állami viszonyokban is. A Keletnek elkülönítésre

törekvő szelleme, mint láttuk, mindenütt áthághatatlan válaszfalat vont hódítók és meghódítottak között. És azok, csakhogy ezekkel ne kelljen egybevegyülniök, nem háborgaták őket szokásaikban és nyelvök használatában. A magyar nép meglepő türelmessége az új hazában talált nemzetiségek s a bevándorló idegenek iránt, e szellem hatásából fejthető meg legkielegítőbben. Nemzetünk nem különité ugyan el magát oly ridegen, mint a Kelet népei, de a más fajokkal való egybeolvadástól mindig óvakodott. Magyarországon különböző nemzetiségekből nem is keletkezett nyelvre nézve egységes nép, mint Nyugot-Európa sok más államában. Másfelől ama szívósság, melylyel annyi vész és pusztulás daczára épségben fentartottuk saját nemzetiségünket, szintén arra vall, hogy még nem halt ki belőlünk egészen a Kelet szelleme. De ha nem is tudtuk összeforrasztani a nemzetiségeket, alkottunk politikai nemzetet, mely azokat mind egyaránt felkarolván, valamennyinek közös hazát biztosít Szent-István koronájának területén. Ily alkotásra pedig csak oly nép volt képes, melyet már teljesen áthatott a Nyugot szelleme.

Kelet és Nyugot osztozkodnak tehát rajtunk, de az utóbbinak hatása messze tulszárnyalá amazt. Vágyaink, törekvéseink, egész nézetvilágunk ellenállhatatlan erővel Nyugot felé vonzanak. És ma már csak a nyugoti nemzetek körében érezzük magunkat ott-honosan. De azért nem szakadt meg végképen a fonal, mely bennünket a Kelethez fűz. A keleti vonások azonban, melyek a magyar nép jellemében még fennmaradtak, nem gyakorolnak többé döntő befolyást az általános fejlődés irányára. Csak megkönnyítik

reánk nézve a keleties felfogás és gondolatmenet megértését, a minthogy Kelet népei is inkább értenek bennünket, mint Nyugot-Európa legműveltebb nemzeteit.

A közvetítést az emberiség fejlődésének két nagy áramlata között, nekünk kell tehát elvállalnunk, mert mi vagyunk arra leginkább hivatva. A Kelet nem maradhat örökké rideg elzárkozottságában. Az erkölcsi és anyagi erők összesége, mely a Nyugot óriási szellemét képezi, előbb-utóbb le fogja dönteni a még fennálló korlátokat. Előljárni e nagyszerű szellemi tusában, megkísérteni a kiegyenlítést két világ ezredéves ellentétei között : nehéz, de szép és hálás feladat. És miénk a vezérszerep e feladat megoldásában, ha akarjuk. Minden erre utal; még az a szent ereklye is, melyet a magyar nép méltán az állami és nemzeti egység jelvényeül tekint. A magyar korona két részből áll. Rómából származott az egyik, a másik Byzanceból. A Nyugot és a Kelet szelleme egyesülnek a szent koronában. Nemzetünk küzdelmes multjának s talán fényes jövőjének jelképe e kettős korona. *In hoc signo vinces!*

